
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Λουκία Αθανασάκη, *αείδετο πᾶν τέμενος. Οι χορικές παραστάσεις και το κοινό τους στην αρχαϊκή και πρώιμη κλασική περίοδο*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009, σσ. 385.

Αντικείμενο της μελέτης είναι αφενός η ανασύνθεση της πρώτης παράστασης με γνώμονα κειμενικές ενδείξεις και εξωτερικές μαρτυρίες και αφετέρου η εξέταση των ποικίλων ποιητικών επικοινωνιακών τεχνασμάτων που αποσκοπούν στη διεύρυνση της απήχησης των ωδών σε πανελλήνιο επίπεδο, και των προσδόκιμων διαύλων επανεκτελέσεων. Έχουν επιλεγεί ωδές οι οποίες περιέχουν είτε ρητές ή υπαινικτικές αναφορές στην παράστασή τους είτε άλλους ενδοασματικούς δείκτες οι οποίοι σε συνδυασμό με εξωτερικές μαρτυρίες επιτρέπουν ως έναν βαθμό την ανασύνθεση του παραστασιακού πλαισίου.

Για τη διερεύνηση της ποιητικής στόχευσης του απεικασματος του συμποσίου έχουν επιλεγεί ωδές που απεικονίζουν το συμπόσιο ως χώρο εκτέλεσής τους, ενώ για την αποτίμηση της στόχευσης της ανάκλησης φημισμένων μνημείων έχουν επιλεγεί ωδές που διαλέγονται είτε με μνημεία που σώζονται είτε με μνημεία που γνωρίζουμε από τον Παιυσανία, ενώ άλλες παρέχουν μια σύνθετη εικόνα όπου την αρχική παράσταση στον τόπο της νίκης διαδέχεται μια άλλη παράσταση, συνήθως στην πατρίδα του νικητή, σε ένα επινίκιο συμπόσιο. Οι απόψεις των μελετητών ως προς τη σχέση του ποιητικού απεικασματος και των πραγματικών δεδομένων της παράστασης αποκλίνουν. Η μελέτη προτείνει έναν νέο τρόπο προσέγγισης του ζητήματος εισάγοντας την παράμετρο της διάδρασης της επανεκτέλεσης και της ανάμνησης της τελετουργίας, και υποστηρίζει ότι το απείκασμα μιας ή περισσότερων παραστάσεων έχει στόχο να συντηρήσει τη μνήμη της επινίκιας τελετουργίας είτε για συναισθηματικούς είτε για επικοινωνιακούς πολιτικούς λόγους.

Οι αρχαϊκοί ποιητές θεωρούσαν δεδομένη τη διάδραση της ποίησης με τις εικαστικές τέχνες. Ο Πίνδαρος ρητά ή μεταφορικά συσχετίζει την ποίηση με τη γλυπτική και την αρχιτεκτονική, με στόχο να αναδείξει την ανωτερότητα της ποίησης. Όπως γίνεται σαφές στο δεύτερο και το τέταρτο κεφάλαιο, οι χορικοί ποιητές αντιμετωπίζονται ως θεατές των μνημείων με τα οποία διαλέγονται, και δεν επιδίδονται στην περιγραφή των μνημείων, αλλά στοχάζονται τις αναλογίες ανάμεσα στις εικαστικές απεικονίσεις και την εκάστοτε ποιητική θεματική, μεταπλάθοντας τις γλυπτές παραστάσεις ανάλογα με τις ανάγκες της ποιητικής στόχευσης.

Το βιβλίο αποτελείται από την Εισαγωγή (σσ. 21-51), τέσσερα κε-

φάλαια, τον Επίλογο (σσ. 331-41) που ανακεφαλαιώνει τα καιριότερα σημεία της ανάπτυξης, βραχυγραφίες (343), Βιβλιογραφία (ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση) εκσυγχρονισμένη (σσ. 345-58), Πίνακα εικόνων (σσ. 359-60), αναλυτικό Ευρετήριο κυρίων ονομάτων και θεμάτων (σσ. 361-77, όχι ξένων όρων), και Ευρετήριο αρχαίων πηγών (σσ. 379-85). Η περιεκτική Εισαγωγή περιλαμβάνει σύντομη αναδρομή στους χορικούς ποιητές και στα είδη της μελικής ποίησης (σσ. 22-8), επισκόπηση της προσέγγισης της αρχαϊκής ποίησης ως παράστασης που γνωρίζει μεγάλη ακμή τη δεκαετία του 1980 (σσ. 28-39), και προεπισκόπηση του περιεχομένου του βιβλίου κατά κεφάλαιο και ωδές που περιλαμβάνει το κάθε κεφάλαιο (σσ. 39-51).

Το πρώτο κεφάλαιο, «Ο χορός: Ταυτότητα και τελετουργικοί ρόλοι» (σσ. 53-98), σε αντίθεση με τα υπόλοιπα τρία, δεν εστιάζει μόνο στο τελετουργικό πλαίσιο της παράστασης, αλλά εξετάζει επίσης την ταυτότητα και τους ρόλους του χορού, καθώς και τον τελετουργικό ρόλο που διαδραματίζει, εστιάζοντας σε τρία διαφορετικά πρότυπα. Κατά κανόνα ο χορός όταν αναφέρει την ταυτότητά του, συστήνεται ως συλλογικό πρόσωπο αναφέροντας το χαρακτηριστικό γνώρισμα της ομάδας. Εξαιρέση αποτελεί το παρθένιο του Αλκμάννα, το οποίο, σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, εμφανίζει πλήρη εξατομίκευση του συλλογικού προσώπου που τραγουδάει και χορεύει, εκτός αν, όπως υποστηρίζει πρόσφατη ερμηνεία, ο χορός δεν αναφέρεται ονομαστικά στα μέλη του, αλλά στα μέλη του χορού των αστεριών, τον ρόλο του οποίου υποδυεται, αλλά ακόμη και στην περίπτωση αυτή, η εξατομίκευση του χορικού προσώπου αποτελεί εξαίρεση. Αν η εξατομίκευση των μελών του χορού στο παρθένιο του Αλκμάννα αποτελεί το ένα άκρο, η Δέκατη όγδοη ωδή του Βακχυλίδη αντιπροσωπεύει το άλλο, όπου ο διθυραμβικός χορός ενδύεται μυθική ταυτότητα υποδυόμενος τους μακρινούς προγόνους του που διαλέγονται με τον βασιλιά Αιγέα. Και υποστηρίζεται ότι οι ποιητές των επινίκων αποδίδουν στον χορό τον ρόλο του κώμου για να αποδώσουν την ευφρόσυνη περιρρέουσα ατμόσφαιρα που συνδέεται με ποικίλους τελετουργικούς πανηγυρισμούς της νίκης. Επειδή δεν αναφέρεται σε ένα σταθερό γνώρισμα της ταυτότητας του χορικού προσώπου αλλά σε μία δραστηριότητα, ο κώμος μπορεί να αναφέρεται σε ιστορικά ή μυθικά πρόσωπα, σε ανθρώπους ή θεούς.

Στο δεύτερο κεφάλαιο «Παραστάσεις σε ιερά, I: Τελετουργία και μνήμη» (σσ. 99-163), ο Δέκατος τέταρτος Ολυμπιονίκος και ο Έκτος Πυθιονίκος αποτελούν την αφετηρία για τη συζήτηση της σημασίας που είχε η απεικόνιση της αρχικής παράστασης των ωδών σε φημισμένα ιερά για το κοινό της αρχικής παράστασης και για τη συντήρηση της μνήμης της τελετουργίας μέσω των επανεκτελέσεων, καθώς και για την ερμηνεία μιας σειράς ποιητικών επιλογών σε σχέση με την πρώτη παράσταση και την επανεκτέλεση των ωδών. Στον Ολυμπιονίκο 14 με γνώμονα την πα-

νάρχαιη πολιτιστική παράδοση του Ορχομενού και τη μακραίωνη επιβίωσή της ανασυντίθεται η πολιτιστική ατμόσφαιρα εντός της οποίας ανιχνεύονται οι λόγοι της ποιητικής σύλληψης, η προσδόκιμη επιβίωση της ωδής και, μέσω αυτής, της ανάμνησης των συναισθημάτων που μοιράστηκε ο Ασώπιχος με τους εταίρους του με αφορμή την υποβλητική χορική δέηση στις πανάρχαιες θεότητες του Ορχομενού. Τέσσερις άλλες πινδαρικές ωδές παρέχουν σαφείς ενδείξεις ότι συντέθηκαν για να παρασταθούν στο πλαίσιο πάνδημων εορτών (Π. 5, Π. 11, Ο. 3, Ι. 4, σσ. 107-13). Η κυρίαρχη στις δύο πρώτες στροφές του Πυθιόνικου 6 περιγραφή της ωδής ως θησαυρού δεν είναι απλώς μια αρχιτεκτονική μεταφορά, αλλά παραπέμπει συγκεκριμένα στον θησαυρό των Σιφνίων, και ανακαλεί τις ανάγλυφες παραστάσεις της ανατολικής ζωφόρου ως πηγή έμπνευσης και ως σημείο αναφοράς. Έπειτα συζητείται η λειτουργία της καταληκτικής εικόνας του συμποσίου ως εναλλακτικού πλαισίου παράστασης. Εξετάζονται ταυτόχρονα, άλλες παραστάσεις στον οίκο των Εμμενιδών στον Ακράγαντα, ο Ολυμπιόνικος 2, ο Ισθμιόνικος 2 και το απ. 124ab. Η επανεκτέλεση της ωδής σε συμποτικό πλαίσιο συνιστούσε αναβίωση στο παρόν ενός μεγαλοπρεπούς θριάμβου.

Κοινό γνώρισμα του Ολυμπιόνικου 14 και του Πυθιόνικου 6 είναι η απεικόνιση των τελετουργικών πανηγυρισμών της νίκης. Εξετάζεται η σημασία των απεικονίσεων αυτών για την αναβίωση της μνήμης της επινίκιας τελετουργίας στη διαχρονία των επανεκτελέσεων. Η αξία της τελετουργίας (σύμφωνα με την άποψη του Α. Χανιώτη) έγκειται στο ότι αποτελεί συναισθηματική εμπειρία που οι άνθρωποι δεν βιώνουν κατά μόνας αλλά μοιράζονται με άλλους, και ότι η μνήμη της τελετουργίας ως συναισθηματικής εμπειρίας διατηρείται για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Αντικείμενο του τρίτου κεφαλαίου, που έχει τίτλο «Παραστάσεις σε συμπόσια: Τελετουργία, ιδεολογία και πολιτική» (σσ. 165-252), είναι αφενός το συμπόσιο ως χώρος παράστασης της χορικής ποίησης και αφετέρου η εγκωμιαστική και ιδεολογική στόχευση της απεικόνισης της συμποτικής τελετουργίας με γνώμονα την πανελλήνια απήχηση των ωδών. Η πραγμάτευση εστιάζει σε δύο επινίκιες ωδές που εγγράφουν το συμπόσιο ως χώρο παράστασής τους (Νεμεόνικος 9 για τον Χρόμιο και ο Ολυμπιόνικος 1 για τον Ιέρωνα), και σε δύο άλλες που το απεικονίζουν ως εναλλακτικό χώρο εκτέλεσης (Νεμεόνικος 1, Πυθιόνικος 1).

Το συμπόσιο δεν είναι μόνο ψυχαγωγικό γεγονός, αλλά και μικρογραφία του αριστοκρατικού προτύπου σχέσεων. Υπό την έννοια αυτή το απεικασμά του έχει έντονη ιδεολογική χροιά και γι' αυτό εξετάζεται η πολιτική στόχευση της συμποσιακής εικονοποιίας, η στόχευση της απεικόνισης της επινίκιας παράστασης σε συμποτικά συμφραζόμενα. Ένας από τους βασικούς στόχους των πινδαρικών απεικονίσεων, υποστηρίζεται ορθά, είναι η ανάδειξη της εναρμόνισης του συμποτικού ήθους του Ιέρωνα και του Χρομίου με τον πανελλήνιο κώδικα του αριστο-

κρατικού συμποσίου. Η ποιητική αυτή επιλογή έχει πολιτικά και ιδεολογικά κίνητρα και στοχεύει στην απαλοιφή του τυραννικού και βίαιου χαρακτήρα των πράξεων των ισχυρών ανδρών των Συρακουσών και στην προβολή μιας εικόνας η οποία εναρμονίζεται με τις επιταγές του αριστοκρατικού ήθους, του οποίου λυδία λίθος είναι οι συμποτικοί τρόποι. Για τον λόγο αυτό η συμποτική εικονοποιία δεν πρέπει να νοηθεί ως σκηνοθετική οδηγία, αλλά ως τέχνασμα για τη διασφάλιση της απήχησης της ωδής στους αριστοκρατικούς κύκλους σε πανελλήνιο επίπεδο.

Ειδικότερα, ο Ν. 9 εξετάζεται ως παράδειγμα σώρευσης παραστασιακών αναφορών, αφενός σε παραστάσεις στο πλαίσιο ενός μεγάλου δημόσιου εορτασμού στην Αίτνα και αφετέρου σε συμποτική εκτέλεση της ωδής στο μέγαρο του εγκωμιαζομένου. Σχετικά με την αξιοσημείωτη θεματική εστίαση σε πολεμικά θέματα που παρουσιάζει ο Ν. 9, η συγγραφέας, αντλώντας υλικό από τις ελεγείες του Τυρταίου και το Συμπόσιον του Πλάτωνα, απαντά ότι η πολεμική αριστεία συνάδει με τη θεματική του κώμου. Ο Ολυμπιόνικος 1, όπου το συμπόσιο εγγράφεται ως ο μοναδικός χώρος εκτέλεσης της ωδής, εξετάζεται από την σκοπιά της σώρευσης αναφορών σε μυθικά συμπόσια. Η απεικόνιση του συμποτικού πλαισίου στον Ο.1 συσχετίζεται με την αναπαράσταση του συμποτικού ομιλητικού χώρου στο απόσπασμα 38 Voigt του Αλκαίου. Οι δύο αυτές ωδές συσχετίζονται με την συμποτική εικονοποιία του Ν.1 και του Π.1 με σκοπό να διερευνηθεί η πολιτική στόχευση των συμποτικών επινίκιων ωδών προς τιμή του Χρομίου και του Ιέρωνα σε τοπικό και πανελλήνιο επίπεδο. Στον Ν. 1 ο φακός απαθανατίζει ουσιαστικά τη σκηνή της χορικής εκτέλεσης της ωδής στο κατώφλι του μεγάρου του Χρομίου, σε μία σύζευξη του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου. Στον Π. 1 ο Πίνδαρος αποτυπώνει ένα ομιλητικό πλαίσιο για να παραστήσει ανάγλυφα την αποδοχή εκ μέρους της *persona audiens* του αριστοκρατικού λόγου που εκφέρει η *persona loquens*.

Ο διάλογος της χορικής ποίησης με τα μνημεία είναι επίσης το θέμα του τετάρτου κεφαλαίου που έχει τίτλο «Παραστάσεις σε ιερά, II: Η τελετουργική μνημείωση του κλέους της πόλης» (σσ. 253-329), αλλά η εστίαση είναι διαφορετική: εξετάζεται η σημασία της ανάκλησης μνημειακών απεικονίσεων για την ανάδειξη της πόλης ως συνόλου. Οι τρεις ωδές που έχουν επιλεγεί ανακαλούν ιερά και μνημεία που σχετίζονται με την Αθήνα: ο *έβδομος Πυθιόνικος* για την νίκη του Αλκμαιωνίδα Μεγακλή στην αρματοδρομία, η *δέκατη έβδομη* ωδή του Βακχυλίδη για μία παράσταση των συμπολιτών του Κείων στη μεγάλη εορτή των Ιώνων στη Δήλο, και η *δέκατη όγδοη* ωδή που παραστάθηκε σε κάποια αθηναϊκή εορτή (και εξετάζεται επίσης στο πρώτο κεφάλαιο). Κοινός παρονομαστής των τριών ωδών είναι η κοινή θεματική ανάμεσα στις ιστορίες που αναβιώνουν τελετουργικά οι χοροί και στις ιστορίες που φιλοτέχνησαν Αθηναίοι γλύπτες και ζωγράφοι, καθώς και η προβολή της Αθήνας.

Η πραγματέυση του Π. 7 επικεντρώνεται στη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στην ωδή του Πινδάρου και στον δελφικό ναό του Απόλλωνα, ο οποίος αναφέρεται στην ωδή. Η ωδή εγγράφει την καταλληλότητά της για επανεκτέλεση στην Αθήνα απευθυνόμενη τόσο στον Μεγακλή όσο στους Αθηναίους. Η ωδή αρχίζει με μία αρχιτεκτονική μεταφορά, ότι η Αθήνα είναι το καλύτερο προοίμιο που μπορεί να τεθεί ως θεμέλιο των εγκωμίων προς τιμή της γενιάς των Αλκμαιωνιδών, και συνεχίζει στην αντιστροφή, όπου το ομιλούν πρόσωπο στρέφεται προς τον Απόλλωνα και του αναφέρει ότι σε όλες τις πόλεις γίνεται λόγος για τους πολίτες του Ερεχθέα, οι οποίοι του έκτισαν περίλαμπρο ναό. Δεν μπορεί να είναι τυχαία η επιλογή μιας γενικής αντί μιας ειδικής αναφοράς. Η ποιητική στρατηγική συνίσταται στη συγκαλυμμένη έκφραση της ελπίδας για γρήγορη ανατροπή της ετυμηγορίας των Αθηναίων σχετικά με τον οστρακισμό του Μεγακλή· στην απαλοιφή όλων των στοιχείων του επιδεικτικού τρόπου ζωής του εγκωμιαζομένου που αποτελούσαν πηγή όχλησης και καχυποψίας για τους Αθηναίους· στην απόδοση του χαρακτήρα αναθηματικού επιγράμματος στην ωδή, που αποσκοπεί στο να προβάλει και να δικαιώνει τη συνεισφορά των Αθηναίων συλλογικά στην εγκαθίδρυση του Απόλλωνα στους Δελφούς, που απεικονίζοταν στο ανατολικό αέτωμα του ναού, η αποκατάσταση του οποίου ήταν έργο των Αλκμαιωνιδών. Τα άλογα των Αλκμαιωνιδών ταυτίζονται με τα άλογα στο κέντρο του ανατολικού αετώματος από μάρμαρο της Πάρου που οδηγούν το άρμα του Απόλλωνα. Αναλύεται επίσης ο Ο. 4 προς τιμή του Ψαύμη του Καμαριναίου, μία στροφή από τον Ο. 12, καθώς και ένα επίγραμμα που συνόδευε το ανάθημα, ίσως κάποιο ιππικό σύμπλεγμα, ενός άλλου Αλκμαιωνίδα (303 CEG, Hansen).

Από τη σκοπιά του κλέους της πόλης, η Δέκατη έβδομη ωδή του Βακχυλίδη διαγράφει αντίστροφη τροχιά. Αν για λόγους εγκωμιαστικής στρατηγικής ο Πίνδαρος αποδίδει το μνημείο των Αλκμαιωνιδών στον Π. 7 στους Αθηναίους συλλήβδην, ο Βακχυλίδης πραγματεύεται ένα μυθολογικό επεισόδιο που εξ ορισμού είναι συλλογικό εγκώμιο της Αθήνας με τρόπο που αναδύεται διακριτικά η μορφή του Κίμωνα. Η ωδή συσχετίζεται με την τοιχογραφία του Μίκωνα στο Θησείο (που περιγράφει ο Παισανίας), η οποία πιθανόν υπήρξε πηγή έμπνευσης για τον Βακχυλίδη. Η ίδια στρατηγική ακολουθείται και στην Δέκατη όγδοη ωδή, όπου εξίσου διακριτικά οι άθλοι του Θησέα λειτουργούν ως κάτοπτρο των επιτευγμάτων του Αθηναίου στρατηγού. Ο Κίμων είναι ο αθηναίος ηγέτης που επιδίωξε να ταυτιστεί με τον Θησέα στη συνείδηση των Αθηναίων περισσότερο από κάθε άλλον. Η σημαντική διαφορά ανάμεσα στη Δέκατη έβδομη ωδή και στις δύο άλλες έγκειται στην ταυτότητα του χορού. Στην παράσταση της Δήλου έχουμε μνημείωση του κλέους της Αθήνας από έναν χορό Κείων. Η Δέκατη όγδοη ωδή, που είναι η πλέον αθηνοκεντρική, πραγματεύεται τους άθλους του Θησέα στην πορεία του από την Τροι-

ζήνα στην Αθήνα, και εξετάζεται εν σχέσει προς τον θησαυρό των Αθηναίων, ιδιαίτερα τις μετόπες. Ο χορός των Αθηναίων διαλέγεται με τον βασιλιά της πόλης στο πλαίσιο μιας παράστασης που έγινε στην Αθήνα.

Η Λ. Αθανασάκη έχει μακρά θητεία στην πινδαρική βιβλιογραφία. Τα τελευταία μάλιστα χρόνια, στην πρωτοπορία της πινδαρικής έρευνας με εργασίες για τη δείξη, τον κώμο και την παράσταση. Η παρούσα εργασία αναζητεί περισσότερο τα πραγματικά ιστορικά δεδομένα παρά αναλύει τη ρητορική των ωδών, εγγράφεται δηλ. περισσότερο στην ιστορική μέθοδο, παρά στη ρητορική ερμηνεία. Η ίδια έχει επίγνωση της παραδοσιακής ιστορικής μεθόδου, της προσέγγισης του Bundy, και της θέσης της εργασίας της. Αναγνωρίζει ότι μία παρενέργεια της συνεισφοράς του Bundy στην κατανόηση της εγκωμιαστικής ποίησης του Πινδάρου και του Βακχυλίδη, ήταν η εγκατάλειψη της ιστορικής μεθόδου που εξετάζε ζητήματα που αφορούσαν στη θρησκεία, τον νόμο, την πολιτική και κοινωνική ιστορία καθώς και τις συνθήκες παράστασης στην αθηναϊκή ζωή, όπως τα περιελάμβανε η υπομνηματισμένη έκδοση των ωδών του Πινδάρου του A. Boeckh το 1821 (μέχρι τον *Pindaros* του U. Wilamowitz (1922), και το βιβλίο του W. Schadelwaldt για τα πινδαρικά επινίκια (1928)). Η προσέγγιση του Bundy προϋπέθετε το εορταστικό πλαίσιο, αλλά οι μελέτες που ακολούθησαν την προσέγγισή του επικεντρώθηκαν στην ταύτιση και την ποιητική λειτουργία των εγκωμιαστικών κοινών τόπων, με αποτέλεσμα να αποκοπεί η ποίηση από το ιστορικοπολιτικό, κοινωνικό και θρησκευτικό της υπόβαθρο. Ο κώμος και ο χορός ήταν επίσης θέματα της προσέγγισης του Bundy. Η στροφή του ενδιαφέροντος στην παράσταση της αρχαϊκής ποίησης επανέφερε στο προσκήνιο το ενδιαφέρον για το πλαίσιο εντός του οποίου αυτή παρήχθη (σ. 50· πρβ. Ιακώβ (1994) σσ. 47-58, D. Young WdF 134 (1970) σσ. 1-95, Budelmann (2009) σσ. 1-18). Επομένως στην παρούσα εργασία η κ. Αθανασάκη έρχεται από διπλό δρόμο, και από την προσέγγιση του Bundy και από την έρευνα του ιστορικοπολιτικού και θρησκευτικού πλαισίου.

Βέβαια, η έμφαση σε διάφορα θέματα δείχνει την οδό προέλευσής τους. Ενώ οι μεταπτώσεις π.χ. είναι σταθερό θέμα των επινικίων (ο όρος δεν υπάρχει στον πίνακα θεμάτων), η συγγραφέας παρακολουθεί πρώτα ιστορικά τις μεταπτώσεις της ζωής του Μεγακλή (και των Αλκμαιωνιδών), και έπειτα το χρησιμοποιεί ρητορικά στην ωδή (σσ. 270-71). Ο φθόνος, επίσης, εξετάζεται πρώτα ιστορικά εν σχέσει προς τη ζωή του Μεγακλή και πολύ λίγο σχετικά με τη ρητορική της ωδής (260-61, 269), γι' αυτό και για το θέμα του φθόνου παραπέμπει (σ. 260) στην P. Bulman (1992, γενικά) και Burnett (1985, 38-47). Ο φθόνος, εν τούτοις, είναι εγγενές στοιχείο του αγαθού και του τυράννου (Ηρόδοτος, Adkins) (στο συμπόσιο δεν υπάρχει σχέση ισότητας ανάμεσα στους εταίρους, 221), και εγγενές στοιχείο στον έπαινο του αθλητή νικητή (259, 260· Bundy), και αφορά και στον ίδιο τον ποιητή. Δεν σχολιάζεται επίσης το γνωστό

θέμα *ne plus ultra* που απαντά στον Π. 1. 99-100 (239) και στον Ο. 1. 114 (211) για τον Ιέρωνα. Υποστηρίχθηκε εμφατικά στο τρίτο κεφάλαιο ότι ένας από τους βασικούς στόχους των πινδαρικών απεικονίσεων είναι η ανάδειξη της εναρμόνισης του συμποτικού ήθους του Ιέρωνα (και του Χρομίου) με τον κώδικα του αριστοκρατικού συμποσίου. Η αρετή που επιδοκιμάζει ο Πίνδαρος με τη συμβουλή στον Ιέρωνα στον Π. 1.90 (μη κάμνε λίαν δαπάναις) είναι αρετή που ο Αριστοτέλης ονομάζει *μεγαλοπρέπεια* (H.N. 4.2), η οποία σχετίζεται με δαπάνες στα κοινά, όπως δώρα στους θεούς, θυσίες, αναθήματα, κατασκευές, χορηγίες, συμπόσια προς την πόλη, κ.ά. Η ίδια η παράσταση της ωδής εγγράφεται στην *μεγαλοπρέπεια*. Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις συνδυάζονται ιστορία και ρητορική, και η εστίαση είναι στην πρώτη. Τέλος, στην ανάλυση της πολιτικής σχετικά με τον Ιέρωνα, τον Χρόμιο αλλά και τον Μεγακλή, ο αριστοκρατικός τρόπος ζωής θεωρείται δεδομένος, ενώ απουσιάζουν οι ηθικές αξίες (πρβ. *ξενία* 197) που κατευθύνουν την πολιτική συμπεριφορά των αγαθών.

Η βιβλιογραφία είναι πλήρης και εκσυγχρονισμένη. Ωστόσο, ότι ο παραλήπτης ή ο ποιητής είναι σοφός (Ο. 2. 85-6, I. 2.12), που απαντάται κυρίως στον Πίνδαρο και τον Βακχυλίδη, αλλά και στον Πλάτωνα, τον Αισχύλο και τον Όμηρο, έχει περισσότερη σημασία από όση του αποδίδεται (σσ. 148, 152). Η ερμηνεία του Ν. 1. 24-5 είναι ελλιπής (σ. 203), καθώς ο Farnell χαρακτηρίζει τους στίχους αυτούς ως «the most serious conundrum that Pindar has left us». Ο λόγος λειασμένος (με ευάριθμες αστοχίες: εξ υστέρου 70, εξ αποτελέσματος 326, εξαγωγή 284, να εξαχθούν 129, να εξαχθεί 230, διαπραγματεύονται 236, πρέσβης 235, στη Αίτνα 183, άγνωστος νέος αντί ο άγνωστος νέος 314), και στη μετάφραση (πλην ελαχίστων περιπτώσεων, όπως «που τον Θησέα, που το γδούπο», 289). Εκδοτικά και αισθητικά η εμφάνιση του βιβλίου ανταποκρίνεται σε υψηλά κριτήρια (μολονότι διαμελίστηκε η ράχη πριν από την ολοκλήρωση της κριτικής).

Αλλά το βιβλίο πολύ απέχει από το να χαρακτηρίζεται από τις ελλείψεις του. Αντίθετα διακρίνεται από τις αρετές του: ανασυνθέτει τα δεδομένα της πρώτης παράστασης (των) ωδών του Πινδάρου και του Βακχυλίδη σε πανελλήνια ιερά ή σε συμπόσια, και τις επανεκτελέσεις τους, και ανιχνεύει τους τρόπους που επιλέγουν οι χορικοί ποιητές με στόχο την πανελλήνια απήχηση των ωδών τους –και λαμπρύνει την ελληνική βιβλιογραφία του Πινδάρου.

Αντώνη Ρεγκάκου, *Επινοώντας το παρελθόν. Γένεση και ακμή της ιστοριογραφικής αφήγησης στην κλασική Αρχαιότητα*, Αθήνα, Gutenberg 2009.

Η μελέτη της αρχαίας ελληνικής ιστοριογραφίας έχει σημειώσει θεαματική εξέλιξη τα τελευταία χρόνια. Για να αρκεστούμε σε ένα παράδειγμα, μόνο για τον Ηρόδοτο, από το έτος 2001, έχουν εκδοθεί οκτώ συλλογικοί τόμοι, χωρίς να υπολογίσει κανείς τις πολυάριθμες μονογραφίες, οι οποίες εστιάζονται σε διαφορετικές πτυχές του έργου του. Η ανάπτυξη των ιστοριογραφικών σπουδών, που συνοδεύεται από τη δημιουργική αξιοποίηση σύγχρονων θεωριών (αφηγηματολογίας, ανθρωπολογίας, θεωριών ανταπόκρισης του αναγνώστη, κτλ.) καθιστά ανεπαρκείς τις προηγούμενες εισαγωγές που διαθέτουμε, τόσο σε ελληνικό, όσο και σε διεθνές επίπεδο. Το βιβλίο του Αντώνη Ρεγκάκου, *Επινοώντας το παρελθόν*, έρχεται να καλύψει αυτή την ανεπάρκεια: είναι μια άρτια εισαγωγή στην ιστοριογραφική αφήγηση της κλασικής εποχής, απαλλαγμένη από ερωτήματα που έχουν τώρα ξεπεραστεί και βασισμένη στα πορίσματα της σύγχρονης έρευνας.¹ Αποτελεί ελληνική εκδοχή (σε επαυξημένη μορφή) της συμβολής του συγγραφέα, «Geschichtsschreibung», στον πρώτο τόμο του *Handbuch der Griechischen Literatur der Antike* (σελ. 326-417), που εκδόθηκε από τον B. Zimmermann και κυκλοφόρησε το 2011 από τις εκδόσεις C. H. Beck (σειρά: *Handbuch der Altertumwissenschaften*). Είμαστε ευτυχείς που ο συγγραφέας φρόντισε να συντάξει και μια ελληνική εκδοχή αυτού του κειμένου, συμβάλλοντας έτσι όχι μόνο στον εμπλουτισμό της ελληνικής βιβλιογραφίας, αλλά και στη σύμπλευσή της με τη διεθνή.

Το βιβλίο χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια, τα οποία με τη σειρά τους διαιρούνται σε μικρότερα υποκεφάλαια (εκατόν τριάντα στο σύνολό τους), πράγμα που διευκολύνει σημαντικά το έργο του αναγνώστη. Η βιβλιογραφία σημειώνεται στο τέλος του κάθε κεφαλαίου. Το πρώτο κεφάλαιο, «Αρχαία Ιστοριογραφία» (σσ. 21-32) εξετάζει τις καταβολές της ιστοριογραφίας. Θέτοντας κατά μέρος τους εξωελληνικούς προδρόμους της ιστοριογραφίας,² ο συγγραφέας στρέφεται στο ελληνικό παράδειγμα. Εντοπίζει τις καταβολές της ιστοριογραφίας στην επική και λυρική ποίηση

1. Υπό αυτό το πρίσμα, ο υπότιτλος του βιβλίου είναι σημαίνων. Έμφαση δίνεται στην ιστοριογραφική αφήγηση, πράγμα που διαφοροποιεί το βιβλίο ως προς τη στοχοθεσία από αυτό του F. Châtelet, *Η γέννησης της ιστορίας: η διαμόρφωση της ιστορικής σκέψης στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Λ. Κασίμη, Αθήνα 1992.

2. Ο συγγραφέας χαρακτηρίζει ως «αδιέξοδη» (σ. 21) τη μελέτη εξωελληνικών προδρόμων της ιστοριογραφίας. Ωστόσο, αυτή η μελέτη μπορεί να αποβεί χρήσιμη, στον βαθμό που μπορεί να φωτίσει περισσότερο, μέσα από την αντίθεση, το ελληνικό παράδειγμα. Βλ. σχετικά, K. Raaflaub (επιμ.), *Thinking, Recording and Writing History in the Ancient World*, Blackwell (υπό δημοσίευση).

(τόσο σε θέματα περιεχομένου, όσο και σε θέματα τεχνικής), στο λογοτεχνικό είδος του «περίπλου» και στην κριτική παράδοση της ιωνικής φιλοσοφίας. Άλλοι παράγοντες που συνέβαλαν στην ανάπτυξη αυτού του λογοτεχνικού είδους θεωρούνται επίσης η ανάπτυξη της γραφής και του πεζού λόγου, τα δημοκρατικά πολιτεύματα και η έμφαση στην έννοια της προόδου. Το κεφάλαιο κλείνει με μία κριτική θεώρηση της άποψης του F. Jacoby για την εξέλιξη της ιστοριογραφίας από την τοπική ιστορία και τη χρονικογραφία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, «Οι πρώτοι 'ιστορικοί'» (σσ. 33-52) εξετάζονται οι πρόδρομοι, αλλά και σύγχρονοι του Ηρόδοτου ή του Θουκυδίδη πρωτο-ιστορικοί. Το κεφάλαιο αυτό είναι σημαντικό, καθώς ο συγγρ., σε αντίθεση με τις περισσότερες εισαγωγές που διαθέτουμε ως τώρα, δεν αρκείται στην απαρίθμηση των χαρακτηριστικών αυτών των συγγραφέων (ίχνη κριτικής στάσης απέναντι στον μύθο ή συνδυασμός μύθου και ιστορικής σκέψης, πραγμάτευση θεμάτων που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «πρωτο-ιστορικά», όπως οι γενεαλογίες, οι κατάλογοι, οι τοπικές ιστορίες κτλ.), αλλά παραθέτει και μεταφράζει εκτενή αποσπάσματα. Έτσι, ο αναγνώστης αποκτά πιο στενή επαφή με το έργο του Ακουσίλαου από το Άργος, του Φερεκύδη, του Ίωνα του Χίου, του Αντίοχου του Συρακούσιου, του Δαμάστη από το Σίγειο, του Διονύσιου του Μιλήσιου κ.ά. Εκτενέστερη αναφορά γίνεται στο έργο του Εκαταίου, του Ελλάνικου και του Ξάνθου του Λυδού. Δεδομένης της χρονολογικής σειράς από τον παλαιότερο στον πιο σύγχρονο, που ακολουθείται στην παρουσίαση αυτών των συγγραφέων, ο Διονύσιος ο Μιλήσιος, συγγραφέας του βου αι. π.Χ., που αναφέρεται τελευταίος (σ. 51), θα έπρεπε μάλλον να είχε τοποθετηθεί κοντά στον Εκαταίο.³

Τα δύο επόμενα κεφάλαια, τα οποία καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου, είναι αφιερωμένα στον Ηρόδοτο (σσ. 53-157) και στον Θουκυδίδη (σσ. 159-239) αντίστοιχα και διαρθρώνονται με βάση τις εξής θεματικές: βίος, σύγχρονη έρευνα, περιεχόμενο ιστοριών, δομή ιστοριών, αφηγηματική τεχνική, πηγές, ιστορική μέθοδος, αξιοπιστία, κοσμοθεωρία και ιστορική αντίληψη, πρόσληψη στην αρχαιότητα, χειρόγραφο παράδοση.

Μεγαλύτερη σημασία και στα δύο κεφάλαια έχουν οι ενότητες, που προσφέρουν μια αναλυτική εικόνα της έρευνας από τις αρχές του 20ού αιώνα έως σήμερα. Έτσι, σχετικά με τον Ηρόδοτο, ο συγγρ. παρουσιάζει

3. Περισσότερη εξοικείωση με αυτούς τους συγγραφείς θα αποκτήσουμε, όταν ολοκληρωθεί η νέα έκδοση των αποσπασμάτων των αρχαίων ιστορικών, υπό την επιμέλεια του I. Worthington (*Brill's New Jacoby*, Leiden) η οποία θα περιλαμβάνει μετάφραση και εκτενή σχολιασμό σε όλα τα αποσπάσματα που συνέλεξε ο Jacoby, συμπληρώνοντας έτσι (ίσως και εν μέρει αντικαθιστώντας) το μνημειώδες έργο του Γερμανού σοφού.

την παλαιότερη διαμάχη μεταξύ αναλυτικών (Jacoby, Aly, Fränkel) και ενωτικών (Pohlenz, Regenbogen), η οποία σήμερα έχει σχεδόν λυθεί υπέρ των ενωτικών ή νεοενωτικών (Immerwahr, Cobet, Payen), που εξετάζουν τις επικές καταβολές του έργου του Ηρόδοτου (Huber, Erbse, Lang), εστιάζονται στον ρόλο του ως αφηγητή (Dewald, Marincola) και αναλύουν το έργο του με βάση τα πορίσματα της σύγχρονης αφηγηματολογίας (de Jong). Μια παρόμοια τάση προς πιο μετριοπαθείς θέσεις παρατηρείται και στο θέμα της αξιοπιστίας του Ηρόδοτου: από τον χαρακτηρισμό του ως ψεύτη (Fehling) και τη φανατική υποστήριξη της ιστορικής του ταυτότητας (Pritchett), στη θέση, σύμφωνα με την οποία η ιδιότυπη μορφή των ηροδότειων παραπομπών σε πηγές (ούτε «πλαστές» ούτε παραπομπές με την παραδοσιακή έννοια του όρου) δεν συνεπάγεται έλλειψη ιστορικής συνείδησης (Luraghi). Άλλες τάσεις της ηροδότειας έρευνας είναι η ανάλυση του έργου του Ηρόδοτου με βάση την προφορικότητα και τις παραδόσεις πίσω από τις *Ιστορίες*, το λεγόμενο μετακινούμενο χάσμα (*floating gap*), η εθνογραφική προοπτική, καθώς και η σύνδεση των *Ιστοριών* με τη σύγχρονη πραγματικότητα του Πελοποννησιακού πολέμου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζουν τα υποκεφάλαια, όπου αναλύονται οι αφηγηματικές τεχνικές του Ηρόδοτου, όπως οι προλήψεις, οι αναλήψεις, οι συνειρμοί, τα τυπικά μοτίβα. Παραθέτοντας και μεταφράζοντας εκτενή αποσπάσματα από τον Ηρόδοτο, ο συγγρ. υπογραμμίζει ότι αυτές οι αφηγηματικές τεχνικές καλούν τον αναγνώστη να συνδέσει διαφορετικά κομμάτια των *Ιστοριών* και συμβάλλουν έτσι στην ενότητα του έργου. Σε σχέση με την κοσμοθεωρία του Ηρόδοτου, ο συγγρ. δείχνει ότι ο Ηρόδοτος βρίσκεται στην ουσία μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης, αφού στο έργο του παρατηρούνται στοιχεία τόσο αρχαϊκά (μεταφυσικές προεκτάσεις), όσο και άλλα που θα μας επέτρεπαν να τον χαρακτηρίσουμε ως διανοούμενο (κριτική στάση απέναντι στο παρελθόν, αναφορά πηγών κτλ.).⁴

Σε ό,τι αφορά στον Θουκυδίδη, ορθώς παρατηρεί ο συγγραφέας ότι «η μελέτη σχετικά με τη σύνθεση νομιμοποιείται» (σ. 164), καθώς ο Θουκυδίδης έγραφε για μια μεγάλη χρονική περίοδο 27 χρόνων⁵ και το έργο του παρέμεινε ημιτελές. Αφού περιγράφει πάλι τη διαμάχη μεταξύ αναλυτικών (Ullrich, Schwarz, Pohlenz, Schadewaldt) και ενωτικών (Patzer,

4. Βλ. τώρα, αναλυτικά για αυτό το θέμα, την άκρως ενδιαφέρουσα πραγμάτευση του J. Grethlein, *The Greeks and their Past. Poetry, Oratory and History in the Fifth Century BCE*, Κέμπριτζ 2010, σσ. 149-204.

5. Ας σημειωθεί εδώ ότι άποψη αυτή έχει αμφισβητηθεί πρόσφατα από τον H. Konishi, *Power and Structure in Thucydides. An Analytical Commentary*, τ. 1-3, Άμστερνταμ 2008-2009, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο Θουκυδίδης έγραφε μέχρι το 411 π.Χ. Ωστόσο, αυτή η θέση θεωρείται (ορθώς) ως ανυπόστατη (βλ. τη βιβλιοκρισία του T. Rood, *BMCR* 2009.09.10).

Finley, Romilly), ο συγγρ. παρουσιάζει τη σύγχρονη έρευνα με βάση τα πορίσματα της αφηγηματολογίας (Connor, Hornblower, Rood, Dewald). Εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους διαρθρώνεται η αφήγηση: σύνδεση δημηγοριών και κυρίως αφήγησης, αντίστιξη διαφορετικών επεισοδίων, συνειρμοί. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάλυση ορισμένων σημαντικών αφηγηματικών τεχνικών και της λειτουργίας τους στο έργο του ιστορικού: της αφηγηματικής μετατόπισης (*narrative displacement*), της παρουσίασης μέσω άρνησης (*presentation through negation*), της εσωτερικής εστίασης (*embedded focalization*), της τεχνικής της αγωνίας. Σε σχέση με τη μέθοδο του Θουκυδίδη, ο συγγρ. υπογραμμίζει σωστά ότι η διαφορά του από τον Ηρόδοτο δεν μπορεί να συνοψιστεί στο απλουστευτικό δίπολο νοβελίστας Ηρόδοτος – επιστήμονας Θουκυδίδη, δεδομένου ότι και στο έργο του Ηρόδοτου παρατηρείται μέριμνα για την ιστορική αλήθεια. Η διαφορά έγκειται στο ότι ο Θουκυδίδης, κυρίως μέσω του μεθοδολογικού του κεφαλαίου, θέτει την αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας (ή ακρίβειας) ως ενσυνείδητο στόχο του ιστορικού και φέρεται έτσι ως πιο συνειδητοποιημένος υπέρμαχος της διδακτικής λειτουργίας του έργου του. Σχετικά με την κοσμοθεωρία του Θουκυδίδη, ο συγγρ. αναφέρει τις επιδράσεις της σοφιστικής και της σύγχρονης ιατρικής, του Ηρόδοτου και του πολιτικού κλίματος της Αθήνας του 5ου αι. π.Χ.

Συνοψίζοντας, το βιβλίο είναι πολύτιμο για δύο λόγους: πρώτον, γιατί εισάγει τον αναγνώστη με σαφή και εύληπτο τρόπο στη σύγχρονη έρευνα για την ιστοριογραφία της κλασικής εποχής και δεύτερον, γιατί, με την παράθεση και μετάφραση των αρχαίων χωρίων, μπορεί να γίνει προσβάσιμο ακόμα και σε μη ειδικό κοινό. Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι ο συγγραφέας δεν αρκείται στην απλή καταγραφή της βιβλιογραφίας, αλλά σε αρκετά σημεία την αντιμετωπίζει κριτικά: για παράδειγμα, απορρίπτει τις προσπάθειες ανασύνθεσης της ηροδότειας «φιλοσοφίας της ιστορίας» (σ. 133), απορρίπτει την άποψη ότι η αντίφαση που παρατηρείται στη μεθοδολογική διαπίστωση του Θουκυδίδη για τις δημηγορίες μπορεί να αρθεί (σσ. 197, 214) και τάσσεται εναντίον της απόπειρας ανασύνθεσης των κινήτρων των προσώπων της ιστορίας του Θουκυδίδη με βάση βιογραφικά στοιχεία (σ. 210). Περαιτέρω θα διευκολυνόταν ο αναγνώστης, αν το βιβλίο διέθετε ευρετήρια (κυρίων ονομάτων, όρων και αρχαίων χωρίων). Η βιβλιογραφία σε γενικές γραμμές είναι πλήρης.⁶ Τα τυπογραφικά σφάλματα είναι ελάχιστα,⁷ αλλά το βιβλίο θα

6. Η πιο σημαντική απουσία κατά τη γνώμη μας είναι αυτή του βιβλίου της C. Darbo-Peschanski, *L'Historia. Commencements grecs*, Παρίσι 2007, το οποίο αποτελεί άλλη μια σύγχρονη απόπειρα μελέτης των καταβολών της ιστοριογραφίας.

7. Σ. 48 σημ. 28 (ο Lenfant αντί του ορθού η Lenfant)· σ. 138 (χρησιμοποιηθεί αντί του ορθού χρηματισθεί)· σ. 202 (Stahl 1996 αντί του ορθού Stahl 1966).

έχρηζε μάλλον προσεκτικότερης επιμέλειας σε ό,τι αφορά στην αντιστοιχία των υποσημειώσεων με τη βιβλιογραφία.⁸

Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΜΕΛΙΝΑ ΤΑΜΙΩΛΑΚΗ

Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Στὰ ἴχνη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων*, Ἀθήναι, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν / Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας. 2011, σελ. 284.

Πόσο κοντὰ ἢ πόσο μακριὰ βρίσκεται ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς μας ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα ποὺ ἔθεσαν γιὰ πρώτη φορὰ οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες φιλόσοφοι; Ἡ ἀπάντηση δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ εἶναι μονοσήμαντη. Ἀξιίζει ὅμως νὰ ἀναζητήσουμε τίς «ἀπαρχές», γιὰ νὰ μάθουμε τί σημαίνει νὰ ἀκολουθοῦμε τὸν λόγο καὶ νὰ ἔχουμε συνείδηση τοῦ ἀνθρωπίνου. Ἡ ὁμότιμη καθηγήτρια τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά μὲ τὸ νέο της βιβλίον μᾶς προσκαλεῖ νὰ ἀκολουθήσουμε τὰ ἴχνη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων, «ἐπειδὴ αὐτοὶ ἔθεσαν τὰ θεμελιώδη ἐρωτήματα γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν μοῖρα του» (σ. 11). Τὸ βιβλίον περιλαμβάνει 14 μελέτες ποὺ ἔχουν ἤδη δημοσιευθεῖ καὶ εἶναι διάσπαρτες σὲ συλλογικοὺς τόμους, σὲ ἐκδόσεις κειμένων καὶ σὲ περιοδικά. Συνεπῶς τὸ βιβλίον προσφέρει τὴν εὐκαιρία γιὰ μὴν ἐνιαία καὶ ἀδιάσπαστη ἀνάγνωση καὶ συνάμα ἀνανεώνει τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ μεγάλα ἐρωτήματα ποὺ ἔθεσαν οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες φιλόσοφοι ἀπὸ τὸν Παρμενίδη ἕως τὸν Πλωτῖνο.

Στὶς μελέτες ἐξετάζονται ἡ τραγικότητα στὴν προσωκρατικὴ φιλοσοφία, μὲ εἰδικὴ ἀναφορὰ στὸν Παρμενίδη, στὸν Ἡράκλειτο καὶ στὸν Γοργία, ὁ πυθαγορισμὸς καὶ οἱ ἀπολήξεις του στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἰαμβλίχου, ἡ σχέση ρητορικῆς, φιλοσοφίας καὶ ποίησης στὸν στοχασμὸ τοῦ Γοργία, ἡ φιλοσοφία τοῦ Σωκράτη σὲ ἀντιθετικὴ σύγκριση πρὸς τὸν στοχασμὸ τοῦ Γοργία, ἡ ἐρμηνεία τοῦ Kierkegaard γιὰ τὸν Σωκράτη. Ἐπίσης ὑπάρχουν ἐρμηνευτικὲς ἀναλύσεις τῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνα *Γοργίας* καὶ *Σοφιστής*. Στὴν φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἀφιερωμένες τρεῖς μελέτες, στὶς ὁποῖες ἐξετάζονται ἡ σχέση λογικῆς καὶ μετα-

8. Για παράδειγμα, ορισμένα ονόματα αναφέρονται στις υποσημειώσεις, ἀλλὰ ὄχι στὴν βιβλιογραφία: σ. 24 σημ. 9 (Engels 2007)· σ. 25 σημ. 11 (Bertelli 2001)· σ. 30, σημ. 15 (Jacoby 1909=1956)· σ. 31 σημ. 16 (Fowler 1996, 2001, 2006)· σ. 48, σημ. 28 (Lenfant 2007). Επίσης, ορισμένα ονόματα δὲν ἀπαντοῦν στὴ βιβλιογραφία τοῦ ἀντίστοιχου κεφαλαίου, ἀλλὰ τοῦ ἐπόμενου: σ. 21 σημ. 6 (Mulsow 2005, βιβλιογραφία σελ. 52)· σ. 25 σημ. 13 (Stahl 1987, βιβλιογραφία σελ. 52).

φυσικής, ήθικης και μεταφυσικής, και επιπλέον ή έρμηνεία τής άριστοτελικής έννοιας «φύσις» άπό τόν Heidegger.

Οί τρείς τελευταίες μελέτες αναφέρονται στόν σκεπτικισμό, στην σύγκριση Πλωτίνου και Kierkegaard, και στην σύγκριση τών άπόψεων του Φιλίππου Οίνοανδέα και του Σέξτου Έμπειρικού για τή φιλοσοφία ως ιατρική τής ψυχής.

Οί έρμηνείες τίς όποιες αναπτύσσει ή κ. Βαλαλά άποτελοϋν διαλόγους με τά κείμενα και χαρακτηρίζονται άπό μιá συστηματική θέση του έρωτήματος για τó όν. Όστόσο αύτή ή θέση δέν ισοδυναμεί με νοησιαρχική μεταφυσική. Διότι ή συγγρ. διαμορφώνει ως άντέρεισμα τήν θέση ότι με τίς άπαρχές τής φιλοσοφίας αναδύεται ή τραγικότητα. Η συγγρ. δέχεται τά γνωρίσματα του τραγικού, τά όποια έχει αναδειξει ό Nietzsche, αλλά ή ίδια διαφωνεί προς τήν άποψη του Nietzsche ότι δέν ύπάρχει τó τραγικό στην προσωκρατική φιλοσοφία. Η συγγρ. μετασχηματίζει αύτά τά γνωρίσματα, για νά αναπτύξει τήν φιλοσοφία τής τραγικότητας και έρμηνεύει άνάλογα τήν φιλοσοφία του Παρμενίδη και του Ηρακλείτου καθώς και τόν στοχασμό του Γοργία. Για τήν συγγρ. ή τραγικότητα συνίσταται στην περατότητα του λόγου, στην άστάθεια τών όντων και στην μετάπτωση άπό τó εΐναι στο μή εΐναι, όποτε ή αλήθεια παραμένει χωρίς βεβαιότητα. Όπως ύπογραμμίζει ή ίδια, ό πυρήνας τής τραγικότητας εΐναι ή άνειρήνευτη έμπλοκή τής ζωής στον πόθο τής ταυτότητας που περιέχει και τόν πόθο τής έκμηδένισης και συνάμα στην διονυσιακή κατάφαση αύτου του άντιφατικού πόθου. Σύμφωνα με τήν συγγρ. ό Παρμενίδης, ό Ηράκλειτος και ό Γοργίας έθεσαν τίς «άπαρχές» τής φιλοσοφίας, έπειδή φανέρωσαν τó τραγικό που τήν διέπει με τήν άντιφατική πολυσημία του.

Εΐναι χαρακτηριστικό ότι για τήν συγγρ. ό Γοργίας εΐναι ό πιό ριζικός και σαφής έκφραστής του τραγικού. Διότι ό Γοργίας άνέδειξε τήν άέναη μετάπτωση του λόγου στα φαινόμενα, τήν άπατηλή έμπλοκή αύτου τόσο στα φαινόμενα όσο και στην μεταφορά, τήν άχρηστία τής γνώσης για τήν ζωή, και συνάμα ό ίδιος δέχτηκε τήν άναπόφευκτη κατάφαση αύτων τών στοιχείων. Όποτε ό λόγος δέν μπορεί νά γνωρίσει τά όντα, αλλά μπορεί μόνον νά τά έρμηνεύσει. Όπως εΐναι φανερό, για τήν συγγρ. ό στοχασμός του Γοργία άποτελεί τó κλειδί για τήν μετάβαση άπό τήν προσωκρατική τραγικότητα στην φιλοσοφία και συνάμα στέκεται σχεδόν δίπλα στον Σωκράτη. Έπιπλέον ή συγγρ. θέτει στο περιθώριο τήν όνομαζόμενη «άνθρωπολογική στροφή», τήν όποια, σύμφωνα με άλλες έρμηνείες, εισάγουν δήθεν οί σοφιστές. Δίνει έμφαση στον όντολογικό χαρακτήρα του στοχασμού του Γοργία. Μία άλλη έρμηνευτική συνέπεια εΐναι ή άνίχνευση τής τραγικότητας σε όλους τους άρχαίους Έλληνες φιλοσόφους, έστω και άν αύτοι έχουν κατά προτεραιότητα έξετάσει τó έρώτημα για τó εΐναι. Όλλωστε και ή συγγρ., ένώ έρμηνεύει με άνλυτική συνέπεια τó πρόβλημα του εΐναι και του μή εΐναι με άναφορά στον

Πλάτωνα και στον Ἀριστοτέλη, οὐδόλως ἀφίσταται ἀπὸ τὴν κλασικὴ προτεραιότητα τοῦ εἶναι ἔναντι τοῦ μὴ εἶναι.

Ἡ συγγρ. γράφει, ἐπίσης, ἀξιοποιώντας μὲ κριτικὸ τρόπο καὶ τὴν «ἐλληνικὴ συνιστώσα» τῆς φιλοσοφίας τοῦ Nietzsche, τοῦ Heidegger καὶ τοῦ Kierkegaard: ὁ Nietzsche εἶναι ὁ ἀντιφιλόσοφος ποὺ ὑπερασπίζεται τὸ τραγικὸ, ὁ Heidegger εἶναι ὁ μεταφυσικὸς ἀποκρυπτογράφος τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσας, ὁ Kierkegaard εἶναι ὁ σωκρατικὸς ἐπικριτὴς τῆς νοησιαρχίας. Καὶ οἱ τρεῖς νεότεροι φιλόσοφοι σηματοδοτοῦν τὴν κατεύθυνση τῆς ἀντιπαράθεσης πρὸς τὴν φιλοσοφία τοῦ Hegel καὶ πρὸς τὴν συναφῆ θεώρηση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς αὐτοσυνειδησίας τοῦ πνεύματος. Βέβαια αὐτὴ ἡ κατεύθυνση τῆς ἀποφορτισμένης ὕστερης νεωτερικότητας περιέχει σὲ λανθάνουσα κατάσταση τὴν διάγνωση γιὰ τὸν διχασμὸ, γιὰ τὴν ἀντίφαση τῆς ζωῆς, τὴν ὁποία εἶχε προβάλλει ὁ πρῶτος Hegel στὸ ἔργο του γιὰ τὴν διαφορὰ τῶν συστημάτων. Ὁ Hegel εἶχε ἐξετάσει, βέβαια, τὴν ἄρση αὐτῆς τῆς ἀντίφασης, τὴν ὁποία ὅμως δὲν δέχονται οἱ τρεῖς φιλόσοφοι. Συνεπῶς καὶ τὴν συγγρ. οἱ τρεῖς φιλόσοφοι σηματοδοτοῦν τὸν ὀρίζοντα τῆς ἐποχῆς μας, δηλαδὴ τὸν ὀρίζοντα τοῦ ἀνθρώπου τοῦ καιροῦ μας, ὁ ὁποῖος ἀναζητεῖ στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες φιλοσόφους τὸν ἀρχέγονο χαρακτήρα τῶν θεμελιωδῶν ἐρωτημάτων τῆς ζωῆς.

Τὸ βιβλίο τῆς κ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλᾶ ἀποτελεῖ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν συστηματικὴ ἐρμηνεία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, διακρίνεται γιὰ τὴν σμιλεμένη ἐκφραστικότητά καὶ γιὰ τὸ γλαφυρὸ ὕφος του καὶ παρακινεῖ τὸν στοχασμὸ σὲ νέες ἀναζητήσεις.

Ἀπὸ μία διαφορετικὴ σκοπιὰ θεώρησης μπορεῖ νὰ τεθεῖ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ἂν ἡ διονυσιακὴ κατάφαση εἶναι ἡ ἀπάντηση στὸν ἀντιφατικὸ πόθο ταυτότητας καὶ ἐκμηδένισης, ὅπως ὑποστηρίζει ἡ συγγρ.

Ἴσως ἡ ἐκμηδένιση νὰ μὴν ἔχει τόση δύναμη στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία, ἂν δεχτοῦμε τὴν προτεραιότητα τοῦ εἶναι. Ἴσως καὶ ἡ διονυσιακὴ κατάφαση νὰ ὑποδηλώνει μία δύναμη ὑπὸ ὄρους.

Ὁ Hegel εἶχε γράψει ὅτι ἡ δύναμη τοῦ πνεύματος εἶναι νὰ «ἀντέχει» τὴν ἀρνητικότητά καὶ νὰ προχωρεῖ πέρα ἀπὸ αὐτήν. Ἐνδεχομένως ἡ συγγρ. νὰ μὴν ἀπορρίπτει αὐτὴν τὴν γνώμη, ἔστω καὶ ὑπὸ ὄρους.

Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

Giovanella Bertè Ferraris di Celle, *Il volto della Madonna del Fileremo. Descrizione ed analisi iconologica della storica icona ricomparsa in Montenegro*, Ρώμη, Palombi Editori, 2010, σελ. 160 με 26 ασπρόμαυρες εικ. καὶ 23 ἐγχρωμους πίν. + 1 CD-ROM.

Ἡ βυζαντινὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας τοῦ Φιλέρημου τῆς Ρόδου, γνωστὴ ὡς τὸ παλλάδιο τοῦ θρησκευτικο-στρατιωτικοῦ Τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν

Ιπποτών, πιστευόταν ότι είχε καταστραφεί το 1941 στο Βελιγράδι. Το 1996 όμως κυκλοφόρησε η είδηση ότι η εικόνα υπάρχει και φυλάσσεται στο Εθνικό Μουσείο της πόλης Τσέτινιε ή Κετίγνη (Cetinje), άλλοτε ιστορικής πρωτεύουσας του Μαυροβουνίου.

Το εύλογο ερώτημα, πώς έφτασε από τη Ρόδο στο Μαυροβούνιο, μπορεί να βρει απάντηση με την παρακολούθηση μιας ιστορικής περιπέτειας που χρονικά ξεκίνησε τον 14ο αι. και γεωγραφικά απλώθηκε από την Ανατολική στη Δυτική Μεσόγειο, επεκτάθηκε έως την Αγία Πετρούπολη της τσαρικής αυτοκρατορίας, μετακινήθηκε προς την Κεντρική Ευρώπη και κατέληξε στα ΒΔ Βαλκάνια.

Για την καλλιτεχνική αξία της εικόνας, τις εκδηλώσεις λατρείας εκ μέρους ορθοδόξων και καθολικών, τις θαυματουργές ιδιότητές της, τα ταξίδια και τις ταλαιπωρίες της έχουν δημοσιευθεί αρκετές μελέτες. Ανάμεσα τους σημαντική θέση κατέχει ένα βιβλίο που είχε συγγράψει το 1988 η Giovannella Bertè Ferraris di Celle και με είχε απασχολήσει σε εκτενή βιβλιοκρισία στα *Βυζαντινά* 15 (1989) 474-479.

Η ίδια συγγρ. επανέρχεται τώρα, για να εξετάσει τα νέα δεδομένα μετά την ανεύρεση της εικόνας και να αναπτύξει τα εξειδικευμένα συμπεράσματά της. Το δεύτερο αυτό βιβλίο της, που παρουσιάζεται εδώ, συγκροτείται από πρόλογο, εννέα κεφάλαια, συμπεράσματα, τρία παραρτήματα με επιστολές και έγγραφα σε φωτοτυπίες (δύο του 1987 και ένα του 1932), σύντομο γλωσσάρι, βιβλιογραφία, 23 έγχρωμους πίνακες και ένα CD-ROM, όπου ψηφιοποιείται η διαδοχική προσέγγιση της παράστασης.

Η πρωτοτυπία της νέας προσπάθειας επισημαίνεται κυρίως στη λεπτομερή διερεύνηση του υλικού (ύφασμα, ξύλο, χρώματα) και στη συγκριτική «ανάγνωση» του προσώπου της Παναγίας. Η επιτυχία της συγγρ. και στους δύο τομείς θεωρείται αναμφισβήτητη, αφού είχε εξασφαλίσει μια βασική προϋπόθεση, την άδεια δηλ. από τη διεύθυνση του Μουσείου του Τσέτινιε να αφαιρέσει την κορνίζα, το διάδημα-φωτοστέφανο με τα πολύτιμα πετράδια, τα άλλα, επίσης χρυσά, κοσμήματα του λαιμού και του στήθους, όλα προσφορά, το 1799, του τσάρου της Ρωσίας Παύλου Α' (1796-1801), που είχε ανακηρυχθεί και Μέγας Μάγιστρος του Τάγματος του Αγ. Ιωάννη.

Η απογύμνωση της εικόνας από τα στολίδια της ανέδειξε το πρόσωπο της Παναγίας ως έργο τέχνης σπάνιας ομορφιάς, γλυκύτητας και ευγένειας, με έντονη φωτεινή έκφραση, φρεσκάδα και ζωντάνια (σσ. 126, 128).

Η συγγρ. αναγνωρίζει δύο στάδια ζωγραφικής δημιουργίας, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, πρώτα πάνω σε ύφασμα-καμβά και έπειτα πάνω σε σανίδι. Η περιγραφή του προσώπου εστιάζεται σε λεπτομέρειες που διακρίνονται από ιδιαίτερη ευαισθησία, όταν γίνεται λόγος π.χ. για τα μάτια, τη μύτη, το στόμα, τα χείλη, τα μάγουλα, τα βλέφαρα, τα φρύ-

δια, το μέτωπο, το πιγούνι, τον λαιμό, την κόρη του δεξιού ματιού (σσ. 91-92).

Η τυπολογική ανάλυση και η αισθητική αξιολόγηση είναι θέματα στα οποία επιμένει η συγγρ., επικαλούμενη, συχνά, ζωγραφικά υποδείγματα διαφόρων εποχών, ενώ διερευνά την τεχνοτροπία που ακολούθησε ο καλλιτέχνης, την εγκαυστική-κηρόχυτη τεχνική και την τέμπερα (ζωγραφική με χρώματα διαλυμένα στο νερό-ακουαρέλα), ή ακόμη τη μέθοδο της επανάζωγράφισης με τη χρήση των δύο παραπάνω τεχνικών (σσ. 80-82, 83-86, 95-101, 103-122). Άλλωστε τα στιλιστικά ή μορφολογικά κριτήρια, παρά την εγγενή σχετικότητά τους, συμβάλλουν στην κατά προσέγγιση, με επιφύλαξη, έστω, χρονολόγηση ενός έργου. Υπολογίζεται, λοιπόν, ότι ο ζωγράφος μας έζησε και δημιούργησε ίσως στην Κωνσταντινούπολη, περί τον 10ο-11ο αι., εποχή της Μακεδονικής δυναστείας (σ. 126).

Κατά την άποψη πάντα της συγγρ., η Παναγία του Φιλήρημου μπορεί να ενταχθεί στον τύπο της Παναγίας Οδηγήτριας (σσ. 100, 128). Υποστηρίζεται επίσης ότι οι σημερινές διαστάσεις της εικόνας (σ. 67: ύψος 50,4 εκ., πλάτος 39,7 εκ., πάχος του ξύλου 4 εκ.) δεν αντιπροσωπεύουν το αρχικό μέγεθός της. Πρέπει να ήταν πολύ μεγαλύτερη, αλλά υπέστη αναπόφευκτους «ακρωτηριασμούς», εξαιτίας καταστροφικών συμβάντων που καίρια την έπληξαν, επί τέσσερις περίπου αιώνες (15ος-18ος), και λόγω μετακινήσεών της σε στεριά και θάλασσα (σσ. 126-128: Ρόδος, Σικελία, ιταλική χερσόνησος, Γαλλία, Μάλτα, Ρωσία, Δανία, Γερμανία, πρώην Γιουγκοσλαβία).

Το βιβλίο, εκτός από τις μορφολογικές αναλύσεις, συγκεντρώνει και σημαντικές μαρτυρίες για την εικόνα και τα θαύματά της, από γραπτές πηγές (σσ. 29-48). Η παλαιότερη είναι του 1396. Τη συναντούμε στο κείμενο ενός Γάλλου προσκυνητή των Αγίων Τόπων, με ελλιπή στοιχεία ταυτότητας: του Seigneur d'Anglure, ο οποίος, μεταξύ άλλων, σημειώνει και τα ακόλουθα:

«Πολύ κοντά στην πόλη της Ρόδου, σε δύο λεύγες περίπου απόσταση, υπάρχει ένας πολύ ωραίος τόπος, άξιος προσκυνήματος, ονόματι Παναγία του Φιλήρημου. Πρόκειται για ένα βουνό πολύ υψηλό και καλά οχυρωμένο [...], εδώ διατηρείται ακόμη ένα ωραίο και δυνατό κάστρο· στη μέση του κατοικημένου χώρου βρίσκεται μια μικρή εκκλησία, πολύ όμορφη, με δύο ερημίτες-καλόγερους. Αυτοί οι μοναχοί διαμένουν εκεί και προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στον Κύριό μας [...]. Στην εκκλησία εκείνη υπάρχει μία εικόνα της Παναγίας, ωραία και χαρισματική, που κάνει θαύματα. Πολλοί είναι αυτοί που της έχουν μεγάλη εμπιστοσύνη: όλοι οι κάτοικοι του νησιού, τόσο οι Άδελφοί του Ιπποτικού Τάγματος όσο και οι Έλληνες, καθώς και οι (περαστικοί) έμποροι» (σ. 29, σε απόδοση δική μου).

Η μαρτυρία έχει τριπλή σπουδαιότητα: (α) γιατί βεβαιωνόμαστε τώρα εγγράφως, πέρα από τη μυθική παράδοση, ότι ήδη τον 14ο αι., και σε βάθος χρόνου μη προσδιοριζόμενου, η Παναγία του Φιλήρημου είχε καθι-

ερωθεί ως θαυματουργή εικόνα και ως προσκυνηματικός χώρος· (β) γιατί αποδεικνύεται ότι η «διαχείριση» της εκκλησίας και της εικόνας βρισκόταν σε χέρια Ελλήνων ορθόδοξων μοναχών· (γ) γιατί πιστοποιείται η συμμετοχή των καθολικών Ιωαννιτών Ιπποτών, κυρίων της Ρόδου από το 1306/1310, στις λατρευτικές εκδηλώσεις προς την εικόνα.

Η τελευταία επισήμανση υποδηλώνει το ζωηρό ενδιαφέρον του Τάγματος· ένα ενδιαφέρον που θα εξελιχθεί σε βαθμιαία «οικειοποίηση» του ιερού αντικειμένου με το ιδεολογικό του περίβλημα, στοιχείο απαραίτητο στην ανάδειξη της εικόνας σε σύμβολο προστασίας από τους εξωτερικούς εχθρούς, ιδίως τους Τούρκους. Υπολογίζεται, πράγματι, ότι περί τα τέλη του 15ου αι. το Τάγμα είχε πλήρη σχεδόν δικαιοδοσία πάνω στην εκκλησία και στην εικόνα. Είναι γνωστό μάλιστα ότι το 1489 ο Μέγας Μάγιστρος Pierre d'Aubusson (1476-1503) επιδιόρθωσε, σε γαλλο-γοτθικό ρυθμό, και διηύρυνε το κατεστραμμένο μοναστήρι του Φιλήρημου (σ. 33).

Ο στενός ιδεολογικός-ψυχικός δεσμός, που ένωσε τη βυζαντινή εκείνη εικόνα με το Τάγμα, συνεχίστηκε, επαυξανόμενος κατά τους μεταγενέστερους αιώνες, και συνεχίζεται έως σήμερα. Οι Ιωαννίτες Ιππότες που εδρεύουν στη Ρώμη θεωρούν ακόμη ως προστάτιδά τους την Παναγία του Φιλήρημου.

Από τον λατινικό κόσμο της Δύσης η λατρεία της ίδιας εικόνας μάς ταξιδεύει, περί τα τέλη του 18ου αι., πίσω πάλι στην ορθόδοξη Ανατολή. Αυτή τη φορά, στην ομόδοξη τσαρική αυτοκρατορία. Ειδικότερα, η 12η Οκτωβρίου, κατά το παλαιό-ιουλιανό ημερολόγιο, έχει ενταχθεί στο εορτολόγιο της Ρωσικής Εκκλησίας ως ημέρα αφιερωμένη στην Παναγία του Φιλήρημου (*Filermskaja*). Και τούτο, εις ανάμνηση της προσφοράς, τη 12η Οκτωβρίου 1799, εκ μέρους του εκδιωχθέντος από τη Μάλτα Τάγματος, στον τσάρο Παύλο Α΄ των τριών «ροδίτικων» ή «μαλτέζικων» κειμηλίων: του λειψάνου του βραχίονα του Αγ. Ιωάννη του Βαπτιστή, ενός τεμαχίου του Τιμίου Σταυρού και της εικόνας της Παναγίας του Φιλήρημου. Η τελετή της παράδοσης έγινε με ξεχωριστή λαμπρότητα στην πόλη Gatčina, σε μικρή απόσταση από την Αγία Πετρούπολη. Από το 1799 έως σήμερα το γεγονός εκείνο δεν έπαψε να γιορτάζεται στην Gatčina (σσ. 40-43), άσχετα αν τα τρία ιερά κειμήλια φιλοξενούνται πια στο Μαυροβούνιο.

Κλείνοντας, ας μου επιτραπεί να κάμω κάποιες μικροδιορθώσεις στο βιβλίο: στη σ. 33 σημ. 32, η παραπομπή στο Αρχείο του Τάγματος (στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μάλτας - Valletta) είναι ελλιπής· δεν αναφέρεται ο αριθμός του χειρόγραφου τόμου και του φύλλου, όπου η χρησιμοποιούμενη από τη συγγρ. βούλα της 1.6.1497. Μπορώ να συμπληρώσω: *Arch.* 56, φ. 2^v-6^v (σε περγαμηνή). Αντίγραφο του ίδιου εγγρ. στο *Arch.* 53, φ. 25^v-27^v. σ. 33 σημ. 33, η παραπομπή στο ίδιο Αρχείο είναι ελαφρώς ανακριβής· αντί Malta [;] 82, j [;] 57, διάβ. *Arch.* 82 (*Liber Conciliorum*, 1512-1516), φ. 56^v (έγγρ. 12.1.1513)· σ. 34 και σημ. 36-37, τα σχετικά με τον αριθμό των Ροδίων, που έφυγαν από το νησί τους με τους Ιππότες το

1523, και εγκαταστάθηκαν στη Μάλτα το 1530, έχουν επαρκώς αποσαφηνισθεί· βλ. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, «Από τη Ρόδο στη Μάλτα (1523-1530)», *Δωδώνη* 17,1 (1988) 205-209· σ. 38 και 64, αντί 1578, διάβ. 1575, που είναι το έτος μεταφοράς της εικόνας μας από τον ναό της S. Maria della Vittoria στον καθεδρικό του Τάγματος, τον Αγ. Ιωάννη τον Βαπτιστή, στη Valletta· βλ. βιβλιοκρισία μου στα *Βυζαντινά* 15 (1989) 478-479· σ. 56, ο αναφερόμενος ιταλός κυβερνήτης της Δωδεκανήσου (το 1925) Pio Laghi είναι πρόσωπο ανύπαρκτο! Εννοείται προφανώς ο γνωστός Mario Lago (1922-1936).

Ως προς τα τυπογραφικά λάθη, αρκετά αποκαθίστανται στο πρόσθετο δισέλιδο. Τα υπόλοιπα, που επίσης δεν είναι λίγα, πιστεύω να διορθωθούν στη δεύτερη έκδοση του βιβλίου.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ZACHARIAΣ Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ

Isabella Insolubile, Kos 1943-1948. *La strage, la storia*. Prefazione di Paolo De Marco, Νάπολη, Edizioni Scientifiche Italiane, 2010, σελ. 301 + 19 ασπρόμαυρες εικ. (εκτός σελιδαρίθμησης).

Η ανακωχή που ο στρατάρχης της Ιταλίας Pietro Badoglio συνήψε με τους Αγγλοαμερικανούς την 8.9.1943 είχε πολλαπλές συνέπειες για την ιταλική ή γενικά την ευρωπαϊκή ιστορία, όπως και για την τύχη του υπό κατοχή ελληνικού χώρου, ηπειρωτικού ή νησιωτικού. Τα ιταλοκρατούμενα, από το 1912, Δωδεκάνησα μπήκαν αμέσως στο μάτι του κυκλώνα. Τα διεκδικούσαν οι Βρετανοί με τη σύμπραξη των νέων συμμάχων Ιταλών, τα ήθελαν όμως διακαώς και οι Γερμανοί με τους πρώην επίσης συμμάχους τους φασίστες Ιταλούς. Η αιματηρή σύρραξη ξέσπασε, όπως αναμενόταν, πολύ γρήγορα, σε λιγότερο από έναν μήνα μετά την 8η Σεπτεμβρίου.

Οφείλω να υπενθυμίσω ότι οι διεκδικητές αγωνίζονταν σε γεωγραφικό χώρο με πληθυσμό ελληνικό πάνω από το 90%, που από χρόνια προσέβλεπε στην ένωση με τη μητέρα πατρίδα. Την ίδια στιγμή δήλωνε ενεργώς «παρούσα» στη διεκδίκηση της ίδιας περιοχής και η καιροφυλακτούσα γειτονική και ουδέτερη Τουρκία. Το κουβάρι, λοιπόν, των συμφερόντων ήταν ιδιαίτερα περίπλοκο. Τα νήματά του μπερδεύονταν ανάμεσα στο Λονδίνο, το Βερολίνο, τη Ρώμη, την ελληνική εν εξορία κυβέρνηση, την Άγκυρα.

Ο ιστορικός, ο οποίος επιθυμεί να προσεγγίσει και να ερμηνεύσει το πολύπτυχο αυτό σκηνικό, είναι υποχρεωμένος να αυτοπεριοριστεί, τοπικά και χρονικά, για να τα «βγάλει πέρα». Άλλωστε το σχετικό υλικό, αρχειακό – όσο είναι προσιτό – και βιβλιογραφικό, παραμένει υπέρογκο.

Δικαιολογείται, επομένως, η συγγρ., διδάκτορας και διδάσκουσα στο πανεπιστήμιο της Νάπολης, η οποία εστίασε την έρευνά της, από τοπική

άποψη, στην Κω, δεύτερο, ως προς τη σπουδαιότητα και την έκταση, νησί της Δωδεκανήσου, μετά τη Ρόδο. Σχετικά με τα χρονικά όρια, ξεκινά από το 1943, για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, και φτάνει έως το 1948, όταν απομακρύνονται και οι τελευταίοι Ιταλοί έποικοι από τα Δωδεκάνησα. Το έτος πάντως αυτό δεν φαίνεται να απασχολεί ιδιαίτερα τη συγγρ. Αν και το αναφέρει στον τίτλο, το λησμονεί κατά την αφήγηση. Πιο λογικό θα ήταν να δήλωνε το 1947, όταν λήγει (στις 31.3.) η σύντομη βρετανική διακυβέρνηση, και ενσωματώνονται τα νησιά στο ελληνικό κράτος.

Για την ανασύνθεση των γεγονότων, η συγγρ. προσέτρεξε σε πρωτογενείς πηγές. Ειδικότερα, επισήμανε ενδιαφέροντα έγγραφα και εκθέσεις Ιταλών αξιωματούχων, στρατιωτικών ή πολιτικών, της Κω, κατά τη διετία 1943-1945. Τα σχετικά τεκμήρια απόκεινται στα οργανωμένα ιστορικά αρχεία του ιταλικού Γενικού Επιτελείου Στρατού, του ιταλικού Υπουργείου των Εξωτερικών, του Σώματος των Καραμπινιέρων (Χωροφυλακής), του Πολεμικού Ναυτικού, καθώς και στα ιταλικά Κεντρικά Κρατικά Αρχεία. Επίσης στο γερμανικό στρατιωτικό αρχείο του Freiburg συμβουλευτήκε τους φακέλους της Επιχείρησης *Eisbär* (Πολική Άρκτος), όπως ονομάστηκε η επιτυχημένη απόβαση στην Κω των γερμανικών δυνάμεων, στις αρχές Οκτωβρίου 1943. Δεν παρέλειψε ακόμη η συγγρ. να διεξέλθει αρκετές σειρές από τα «Εθνικά» (*National*), πρώην «Δημόσια» (*Public Record Office*) Αρχεία της Μ. Βρετανίας, στο Kew (περίχωρο του Λονδίνου).

Με τέτοια εφόδια, η προσπάθεια επαναπροσέγγισης του ιστορικού χρόνου εξασφάλισε καλές προϋποθέσεις επιτυχίας. Απαραίτητη, βέβαια, υπήρξε η μετουσίωση των αποτελεσμάτων της έρευνας σε σύνθεση, η οποία απλώθηκε σε έξι κεφάλαια.

Το πρώτο από αυτά, ως εισαγωγικό, πραγματεύεται την παρουσία της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα, από το 1912 έως το 1943. Οι έντεκα ενημερωτικές σελίδες του (σσ. 25-35) διακρίνονται από σοβαρές αδυναμίες, μια που στηρίζονται σε αναξιόπιστες πηγές. Τα έργα που χρησιμοποίησε η συγγρ., όπως του ελληνοαυστραλού Νικολάου Ντουμάνη και του Ιταλού δημοσιογράφου Ettore Vittorini, δεν διαθέτουν τεκμηρίωση επιστημονικά κατοχυρωμένη· τα λάθη τους για γεγονότα και δράση προσώπων (πρβ. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Η εκπαιδευτική πολιτική των Ιταλών στα Δωδεκάνησα (1912-1943)*, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 35-36) τα επαναλαμβάνει η συγγρ. αυτούσια, χωρίς επιφύλαξη, και μάλιστα, θα έλεγα, και με θαυμασμό.

Πάντως η πρωτότυπη συμβολή του βιβλίου βρίσκεται στην πλούσια θεματική που καλύπτουν τα επόμενα κεφάλαια, όπως: το κλίμα ευφορίας των Ιταλών στρατιωτικών της Κω που αφελώς πίστεψαν ότι ο πόλεμος είχε τελειώσει την 8η Σεπτεμβρίου 1943· η άφιξη στο νησί, τον ίδιο μήνα, 1.473 Βρετανών αξιωματικών και οπλιτών· η μη ρεαλιστική και εσφαλ-

μένη, με τραγικές συνέπειες, πολιτική του Ουίνστον Τσόρτσιλ για την κατάκτηση της Δωδεκανήσου· οι ελλειπείς και ατελέσφορες αμυντικές προετοιμασίες Βρετανών και Ιταλών της Κω έναντι της επικείμενης γερμανικής επίθεσης· η οργανωμένη απόβαση 1.000 Γερμανών στρατιωτών στην Κω, υπό τον αντιστράτηγο Friedrich Wilhelm Müller (τον γνωστό σφαγέα της Κρήτης), η κατάληψη του νησιού μέσα σε μιάμιση μόλις ημέρα (3-4 Οκτ. 1943), η εξουδετέρωση πενταπλάσιας αντίπαλης δύναμης (4.000 Ιταλών και 1.500 περίπου Βρετανών = 5.500)· τα αίτια της συντριπτικής ήττας των Ιταλών και Βρετανών, δηλ. ο αιφνιδιασμός από τη ναυτική επιχείρηση των Γερμανών, ενώ αναμενόταν η από αέρος επέμβασή τους, η έλλειψη συντονισμού των Ιταλών μεταξύ τους, αλλά και με τους Βρετανούς, το απειροπόλεμο και ο ευδαιμονισμός των ιταλικών μονάδων, η απουσία δραστηρικής συμμαχικής αεροπορίας· η αιχμαλωσία 1.388 Βρετανών και 3.145 Ιταλών, η βάρβαρη μεταχείριση των τελευταίων αυτών από τους Γερμανούς, επειδή τους θεωρούσαν προδότες· ο εν ψυχρώ τουφεκισμός, από τις 4 Οκτ. 1943 και έπειτα, 100 περ. Ιταλών αξιωματικών αιχμαλώτων στην περιοχή Λινοπόττης (θέση Φούσκωμα - Τσιφλίκα)· η προσχώρηση και συνεργασία με τους Γερμανούς Ιταλών στρατιωτικών, φασιστών-μελανοχιτώνων ή άλλων· η εικοσάμηνη περίπου (Οκτ. 1943 - αρχές Μαΐου 1945) γερμανική κατοχή, που χαρακτηρίστηκε από επιβολή τρόμου στο νησί, αρπαγή και λεηλασία της περιουσίας των κατοίκων, απαγχονισμό Κώων αντιστασιακών, αφαίμαξη των οικονομικών πόρων της περιοχής· η διαφυγή Βρετανών και Ιταλών στρατιωτικών στα απέναντι παράλια της Τουρκίας, με την αποφασιστική βοήθεια ριφοκίνδυνων Κώων πολιτών· η βίαιη εκτόπιση και ο αφανισμός στα γερμανικά στρατόπεδα 51 Εβραίων της Κω (Ιούλιος 1944)· η βρετανική διοίκηση (Μάιος 1945 - Μάρτιος 1947), οι επιφυλάξεις των Κώων ως προς την ειλικρίνεια των πολιτικών επιδιώξεων των Αγγλων, η οδυνηρή θέση των Ιταλών εποίκων εξαιτίας της εχθρικής συμπεριφοράς προς αυτούς από τους καταπιεσθέντες πρώην υπηκόους τους· οι ύστατες, πλην μάταιες, προσπάθειες Ιταλών αρχαιολόγων, όπως του Luigi Morricone ή του Biagio Pace, για την προβολή της ιταλικότητας της Κω, της Ρόδου και των άλλων νησιών· η εξοργιστική, τέλος, σιωπή και αδιαφορία του ιταλικού κράτους για τη μνήμη των σφαγιασθέντων από τους Γερμανούς Ιταλών αιχμαλώτων, στους οποίους δεν απονεμήθηκε καμιά τιμητική διάκριση έως σήμερα.

Δεν είναι, βέβαια, πλήρης η καταγραφή των ζητημάτων που αποσαφηνίζονται στο βιβλίο. Κατά τη γνώμη μου, είναι τα σπουδαιότερα. Ας υπογραμμισθεί εξάλλου ότι η πραγματέυσή τους έγινε με βάση τους κανόνες της ιστορικής δεοντολογίας.

Άξια μνείας και επαίνου είναι επίσης τα τέσσερα παραρτήματα, δηλ. ο κατάλογος 96 τουφεκισθέντων Ιταλών αξιωματικών, η αναγραφή των προσωπικών τους αντικειμένων, τα ονόματα 58 Ιταλών υπαξιωματικών

και οπλιτών που άφησαν στην Κω την τελευταία πνοή τους, η λεπτομερής αναφορά στα πρόσωπα των οικογενειών 51 Εβραίων της Κω.

Το βιβλίο εμπλουτίζεται με 19 ασπρόμαυρες φωτογραφίες, σε καλή απόδοση. Είναι άγνωστες και προέρχονται από το στρατιωτικό αρχείο του Freiburg.

Οι τελευταίες σελίδες περιλαμβάνουν τα συνηθισμένα, αλλά πολύ χρήσιμα και με κόπο καταρτιζόμενα, μέρη μιας μονογραφίας: αρχειακές πηγές, βιβλιογραφία, ευρετήρια ονομάτων προσώπων και τόπων, κατάλογος των φωτογραφιών.

Η προσεκτική μελέτη του βιβλίου με βοήθησε να διαμορφώσω κάποιες απόψεις και να στοιχειοθετήσω μερικές παρατηρήσεις. Τις παραθέτω εδώ, χωρίς καμιά σκέψη αμφισβήτησης της δουλειάς και του μόχθου της συγγρ.

Κατ' αρχάς, λόγοι, νομίζω, μεθοδολογικοί δεν θα έπρεπε να επιτρέψουν τη συχνότατη χρήση αποσπασμάτων, ενίοτε εκτενών, από δημοσιευμένες ή και ανέκδοτες ακόμη πηγές. Πλησιάζουν τα 200 τα παραθέματα που διαβάζομε στις 230 σελίδες του συνθετικού μέρους του βιβλίου. Πρόκειται για αδυναμία στην επεξεργασία και τη σύνθεση του υλικού. Τα αυτούσια παραθέματα είναι σαν την αμάσητη τροφή. Έχω την εντύπωση ότι η συγγρ. δεν μπόρεσε να τιθασεύσει τα τεκμήρια που με κόπο συγκέντρωσε, να τα αφομοιώσει και να τα μεταπλάσει σε ρέουσα αφηγηματική απόδοση, με υποσελίδια παραπεμπτική κατοχύρωση. Η συχνή διακοπή της αφήγησης με αποσπάσματα εντός εισαγωγικών σπάζει τη συνοχή των επιμέρους θεμάτων.

Μια άλλη επισημάνση έχει να κάμει με τη γνώση και τη συνδυαστική χρήση της προγενέστερης βιβλιογραφίας. Συνήθως ο ερευνητής παρασύρεται από τα ανέκδοτα έγγραφα που βρίσκει. Πιστεύει τότε ότι πρώτος ή μόνο αυτός έφτασε στη διακρίβωση ενός γεγονότος, ενώ έχει ήδη διαπιστωθεί κάτι τέτοιο από προγενέστερους μελετητές, με βάση άλλες πηγές. Αυτό συμβαίνει και με τη συγγρ. Έτσι π.χ. για την πληθυσμιακή κατάσταση της Κω (σ. 27 και σημ. 9) αγνοεί τη στοιχειώδη ιταλική βιβλιογραφία, όπως τον Ermanno Armao, *R. Governo di Rodi e Castelrosso e delle altre Dodici Isole occupate. Annuario amministrativo e statistico per l'anno 1922*, Ρώμη 1923, ή τον Livio Livi, *Prime linee per una storia demografica di Rodi e delle isole dipendenti, dall'età classica ai nostri giorni*, Firenze 1944.

Η ελλιπής βιβλιογραφική συγκρότηση οδηγεί τη συγγρ. στη λανθασμένη αντίληψη ότι είναι λίγες, και σήμερα ακόμη, οι μελέτες σχετικά με την ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα (σ. 232 σημ. 11). Θα ήταν άσκοπο να αραδιάσω τίτλους βιβλίων που αγνοεί η συγγρ. Υπενθυμίζω μόνο δύο, και μάλιστα στην ιταλική γλώσσα, που αν τα γνώριζε, θα απέφευγε εσφαλμένες διαβεβαιώσεις. Αναφέρομαι πρώτα στην καλά τεκμηριωμένη μονο-

γραφία του Cesare Marongiu Buonaiuti, *La politica religiosa del Fascismo nel Dodecaneso*, Νάπολη, Giannini Editore, 1979 (σελ. 120), έπειτα στο μνημειώδες έργο *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948. La ricerca archeologica, la conservazione, le scelte progettuali*, a cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Catania, Edizioni del Prisma, 1996 (σελ. 408). Και στα δύο παρατίθεται πλούσια διεθνής βιβλιογραφία.

Επιπλέον ελλείψεις και ουσιώδεις παραλείψεις προκαλούν επίσης επιφυλάξεις ως προς την αρτιότητα του βιβλίου. Διαπιστώνω, λοιπόν, ότι η συγγρ. δεν έχει χρησιμοποιήσει ούτε ένα κείμενο σε ελληνική γλώσσα. Άγνοια ή απαξίωση; Και η μία και η δεύτερη είναι έννοιες μη συμβατές σε μια εργασία με επιστημονικές αξιώσεις.

Προφανώς η συγγρ. δεν γνωρίζει επαρκώς τη νεοελληνική ή δεν ενδιαφέρθηκε να προσεγγίσει ελληνικά δημοσιεύματα. Αυτά, παρά τα όποια μειονεκτήματά τους, θα της εξασφάλιζαν σίγουρες μαρτυρίες από ιταλικές, ελληνικές, γαλλικές και βρετανικές πηγές, καθώς και αποδεκτές απόψεις για την ιταλοκρατούμενη Δωδεκάνησο (πρβ. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα, 1912-1943. Αλλοτρίωση του ανθρώπου και του περιβάλλοντος*, Ρόδος 1998, σελ. 412, όπου και βιβλιογραφία: σσ. 17-18, 367-375).

Ειδικά, για τον κεντρικό πυρήνα του βιβλίου, τον εγκληματικό δηλ. τουφεκισμό ή σφαγή των Ιταλών αξιωματικών από τους Γερμανούς, αγνοείται η ύπαρξη της μελέτης του Κωνστ. Δ. Κογιόπουλου, «Η ιταλική ανακωχή 8.9.1943, η εκτέλεση των Ιταλών αξιωματικών στον Λινοπόττη και η δίκη του στρατηγού Müller», *Τα Κωικά* 5 (1995) 312-369, που χρησιμοποιεί ιταλικές κατεξοχήν πηγές. Αν η συγγρ. τη γνώριζε, θα απέφευγε τον ανακριβή αυτοέπαινο ότι πρώτη πραγματεύεται ένα «παρθένο» θέμα (σσ. 232-233).

Αλλά και τα σχετικά με την επιχείρηση των Γερμανών για την ανακατάληψη της Κω (3-4 Οκτ. 1943), που καλύπτουν τις περισσότερες σελίδες του βιβλίου, έχουν αναπτυχθεί σε ποικίλες δημοσιεύσεις στον τοπικό τύπο της Κω, οι οποίες αποδίδουν με ακρίβεια τα διαδραματισθέντα στο νησί, χάρη στην υπάρχουσα γερμανική και βρετανική βιβλιογραφία.

Ανάμεσα σε άλλα, περιορίζομαι στη μνεία τριών άρθρων: Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, «1943: Βρετανοί και Γερμανοί στην Κω και στα άλλα Δωδεκάνησα», εφ. *Το Βήμα της Κω*, 29.4.1996, σ. 11· Μάνος Μαστοράκος, «Κως 1943. Επιχείρηση “Πολική Άρκτος”. Επέτειος 60 χρόνια», εφ. *Το Βήμα της Κω*, 9.12.2003, σσ. 11-14· Μανόλης Κρητικός, «Η μάχη της Κω», εφ. *Δωδεκανησιακός Παροικιακός Σύνδεσμος*, φφ. 57 (Ιαν.-Φεβρ. 2005) 2, 58 (Μάρτ.-Απρ. 2005) 2, 59 (Μάιος-Ιούν. 2005) 2, 60 (Ιούλ.-Αύγ. 2005) 2.

Τα άρθρα αυτά συμβάλλουν στη γνώση των γεγονότων του φθινοπώρου του 1943, ευαισθητοποιώντας την τοπική κοινή γνώμη. Είναι, επομένως, υπερβολική η εκτίμηση (σ. 247) ότι η σφαγή των Ιταλών αξιω-

ματικών έχει ξεχασθεί στην Κω. Η συγγρ., φαίνεται, δεν βρήκε και δεν ρώτησε τους κατάλληλους ανθρώπους.

Εκπληξη, επιπλέον, προκαλεί το γεγονός ότι, κατά την επίσκεψή της στο καθολικό νεκροταφείο της Κω (σ. 263 σημ. 4), δεν πρόσεξε τη μεγάλη μαρμάρινη πλάκα με τα ονόματα των 101 (;) τουφεκισθέντων Ιταλών αξιωματικών. Την τοποθέτησε τιμητικά ο Δήμος της Κω το 1992, με επιγραφή και στα ιταλικά: *La città di Cos pose in memoria degli ufficiali italiani martiri delle fosse di Linopoti. Ottobre 1943. Ottobre 1992*. Βλ. τη φωτογραφία της πλάκας-μνημείου στο λονδρέζικο περιοδικό *After the Battle* 90 (1995) 14, και στον Κογιόπουλο, ό.π., 356.

Ατελής εξάλλου παραμένει η αναφορά (σ. 198) στη συνεργασία Ιταλών αξιωματούχων της Κω, επί γερμανοκρατίας, με τις συμμαχικές-βρετανικές μυστικές υπηρεσίες. Το κενό θα το συμπλήρωνε η συγγρ., αν λάμβανε υπόψη όσα ενδιαφέροντα παραθέτει ο Βασίλης Σ. Χατζηβασιλείου, *Ιστορία της νήσου Κω*, Αθήνα 1990, σσ. 565 σημ. 14, 570-573, 576, 579, 584-587, 591-593, για την αντιναζιστική κρυφή δραστηριότητα του υπομοίραρχου Dante Zucchelli, διοικητή των καραμπινιέρων της Κω (1943-1945). Ας διευκρινισθεί εδώ ότι η συγγρ. χρησιμοποιεί συχνά, για άλλα θέματα, μια έκθεση του Zucchelli, της 4.4.1946 (σσ. 38, 40, 65, 72, ιδίως σσ. 235-240), ενώ ο Χατζηβασιλείου στηρίζεται σε διαφορετική αναφορά του ίδιου προσώπου, μάλλον εκτενέστερη (του έτους 1945). Ο μελλοντικός ερευνητής οφείλει να συνεξετάσει τα δύο κείμενα του Zucchelli, για να αποσαφηνισθούν πρόσωπα και καταστάσεις. Αυτή πάντως ήταν μια δουλειά που έπρεπε να είχε κάμει η συγγρ.

Επίσης περισσότερη πληρότητα θα αποκτούσαν οι σελίδες για τον τραγικό εκτοπισμό των Εβραίων της Κω (σσ. 180-185, 266-269), αν σ' αυτές εντάσσονταν συνταρακτικές λεπτομέρειες από αυτόπτες μάρτυρες (Χατζηβασιλείου, ό.π., σσ. 585-587), όπως και τα στοιχεία που προσκόμισε η εργασία του Θεοδόση Ν. Διακογιάννη, «Οι Εβραίοι της Κω», *Τα Κωακά* 7 (2002) 78-86. Ο Διακογιάννης, που αντλεί από το αρχείο του Δήμου Κω, κάνει λόγο για 100 άτομα 27 εβραϊκών οικογενειών, κατά την ώρα της σύλληψής τους από τους Γερμανούς, ενώ η συγγρ. καταγράφει 51 εκτοπισθέντες Εβραίους. Η ασυμφωνία των αριθμών απαιτεί κάποιες εξηγήσεις από τους ειδικούς.

Σε άμεση συνάρτηση με την άγνοια της νεοελληνικής είναι και η στενόχωρη διαπίστωση ότι τοπωνύμια και ανθρωπωνύμια της Κω ή άλλων περιοχών της Ελλάδας αποδίδονται στο βιβλίο παρεφθαρμένα – μη συνειδητά, βέβαια –, ακατανόητα και δύσκολα ταυτιζόμενα. Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνει την αδήριτη ανάγκη ικανοποιητικής και πολυεπίπεδης γνώσης των δύο γλωσσών εκ μέρους του ασχολούμενου με ελληνοϊταλικά θέματα.

Σημειώνω όσα ονόματα τόπων και προσώπων μπόρεσα να αποκαταστήσω. Στις

σσ. 71, 80 και σημ. 167, 293 (ευρετήριο), αντί Ambavari, διάβ. Ambavri = Αμπαύρης (ο), περιοχή σε ύψωμα ΝΑ της πόλης της Κω· σσ. 110, 115, 294 (ευρετ.), αντί Ciflicà, διάβ. Ciflica = Τσιφλίκα (η)· σσ. 110, 115, 118 σημ. 62, 294 (ευρετ.), αντί Fuscomà, διάβ. Füscoma = Φούσκωμα (το)· σ. 116 σημ. 56, 296 (ευρετ.), το τοπων. Punta della Sabbia είναι αυθαίρετη ιταλική μεταποίηση του τουρκ. Κούμπουρνο (το) = Kum Burnu, που έχει επικρατήσει έως σήμερα· σσ. 80, 296 (ευρετ.), το τοπων. Punta delle Forbici είναι επίσης ιταλοποίηση του ελληνικού Ψαλίδι (το), που και σήμερα ακούγεται· σ. 80 σημ. 74, 297 (ευρετ.), αντί Valos (μάλλον τυπογρ. λάθος), διάβ. Volos = Βόλος· σ. 174 σημ. 183, το νησί Σάμος αναφέρεται λανθασμένα ότι ανήκει στις Βόρειες Σποράδες.

Για ονόματα προσώπων: σ. 200 (Papandreou Damaskinos) και 283 (ευρετ., ως Damaskinos – κατ'άταξη στο D – Papandreou)· πρόκειται για τον γνωστό Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος Δαμασκηνό (1941-1949), αντιβασιλιά των Ελλήνων (1944-1946), κατά κόσμον Δημήτριο Παπανδρέου. Η συγγρ. αδιαφορεί για τέτοιου είδους διευκρινίσεις. Επίσης χαρακτηρίζει (σ. 200) κάπως ασαφώς τον Δαμασκηνό πνευματικό ηγέτη της «ortodossia ellenica», αντί της «Chiesa Ortodossa Ellenica»· σσ. 103, 142 και σημ. 62, 287 (ευρετ.), ο Antonio Mastoro, capomanipolo (αρχηγός ομάδας μελανοχιτώνων) είναι ο Αντώνιος Μαστόρος, Έλληνας, από το χωριό Κέφαλος της Κω, γνωστός φασίστας, ανθυπολοχαγός του ιταλικού στρατού (πρβ. Χατζηβασιλείου, ό.π., 601)· σσ. 158, 291 (ευρετ.), ο Giorgio Zambulieo (διάβ. Zumbulicos) είναι ο Γεώργιος Ζουμπουλίκος, αθώος χωρικός, που οι Γερμανοί τον κρέμασαν με την κατηγορία του δολιοφθορέα του γερμανικού στρατού (πρβ. Εμμαν. Ι. Καρπάθιος, *Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου*, τ. 1, Αθήναι 1968, σ. 76)· σσ. 168, 288 (ευρετ.), αντί Stamatia Peru, διάβ. Peri = Περή.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΖΑΧΑΡΙΑΣ Ν. ΤΣΙΡΠΙΑΝΛΗΣ

Κ. Κοκκινόφτας – Ι. Θεοχαρίδης, *Μετόχια τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου. Παναγία τοῦ Σίντη. Παράρτημα: Εἰκονοστάσι Μονῆς Παναγίας τοῦ Σίντη, ἀπὸ τὸν Στ. Περδίκη, Λευκωσία, Κέντρο Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου, 2006, σσ. 111 + 26 εἰκ. + 1 σχεδιάγρ.*

Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἐντάσσεται στὴν ἀξιόλογη σειρὰ *Μετόχια τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου* τῶν ἐκδόσεων τοῦ Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου. Ἦδη κυκλοφόρησαν οἱ μελέτες τῶν ἴδιων ἐρευνητῶν γιὰ τὶς μονὲς τῶν Ἱερῶν ἢ Ἀγίας Μονῆς καὶ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὴ Λακατάμια.¹

Τὸ μετόχι τῆς Παναγίας τοῦ Σίντη, στὸ ὁποῖο ἀφιερώνεται ἡ παραπάνω μελέτη, βρίσκεται στὴν ἐπαρχία Πάφου καὶ ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς

1. Κ. Κοκκινόφτας – Ι. Θεοχαρίδης, *Μετόχια τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου. Μονὴ τῶν Ἱερῶν ἢ Ἀγία Μονή, Λευκωσία 1999· οἱ ἴδιοι, Μετόχια τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου. Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ, Λευκωσία 2001.*

παλαιότερης ομώνυμης μονής. Παρόλο που η πρώτη γραπτή μαρτυρία για την ύπαρξη της μονής του Σίντη χρονολογείται στο έτος 1588, η ίδρυσή της ανάγεται σε παλαιότερη εποχή. Πολλά έγγραφα, κυρίως οθωμανικά, μαρτυρούν τη δραστηριότητα της μονής και προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες.² Μεταξύ των ετών 1603 και 1606 η μονή μετατράπηκε σε μετόχι της μονής της Παναγίας του Κύκκου και συνδέθηκε έτσι με τη μοίρα του μεγάλου αυτού κέντρου του ορθόδοξου μοναχισμού. Το μετόχι λειτούργησε μέχρι το 1927, όποτε αποχώρησε ο τελευταίος μοναχός και εγκαταλείφθηκε. Το 1992 με γενναία απόφαση του ήγουμένου της μονής Κύκκου Νικηφόρου (1984 κ.έ.), τώρα μητροπολίτη Κύκκου και Τηλλυρίας (2007 κ.έ.), αποφασίστηκε η αναστήλωση του μετοχίου, το οποίο είχε υποστεί μεγάλες καταστροφές από τη φθορά του χρόνου, τις δραστηριότητες των ανθρώπων και τα στοιχεία της φύσης. Η αναστήλωση, που έγινε με ιδιαίτερη φροντίδα και ζήλο και βάσει διεθνών προτύπων, ανέδειξε το μετόχι ως ένα σημαντικό μνημείο, που «προβάλλει ως ένας ανοικτός μουσειακός - αρχαιολογικός χώρος», όπως χαρακτηριστικά σημειώνουν οι συγγραφείς (σ. 46).

Το έργο αποτελείται από τα εξής μέρη: Πρόλογος (σσ. 5-7), 'Η Μονή (σσ. 9-18), 'Από την ιστορία του μετοχίου (σσ. 19-58), Βιβλιογραφία (σσ. 59-63), Παράρτημα: Στ. Περίδικης, Το εικονοστάσι της Μονής Παναγίας του Σίντη (σσ. 65-110) και Περιεχόμενα (σ. 111).

Στον Πρόλογο οι συγγραφείς επαναλαμβάνουν αυτόλεξει όσα σημείωσαν στον Πρόλογο του πρώτου βιβλίου της σειράς. Γράφουν για τα μετόχια της μονής του Κύκκου και τον ρόλο τους, τη δομή των τόμων της σειράς (άναφορά στην τοποθεσία και την ονομασία του μετοχίου, το μοναστηριακό συγκρότημα, το ζήτημα της ίδρυσής του και την ιστορία του μετοχίου, με μνεία στις οικονομικές και πνευματικές δραστηριότητες) και τις πηγές της έρευνάς τους (πρωτογενείς πηγές, βιβλιογραφία, επίτοπια έρευνα). Όλα αυτά στο πλαίσιο της προσπάθειάς τους για «μια σφαιρική, σύντομη και, όσο είναι δυνατόν, ολοκληρωμένη εικόνα», όπως σημειώνουν (σ. 6).

Όπως λοιπόν είναι αναμενόμενο, βάσει της δομής που ακολουθείται

2. Το πλούσιο αρχείο της μονής Κύκκου περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό εγγράφων, που συνιστούν ανεκτίμητης αξίας πηγές για την ιστορία της μονής και της Κύπρου γενικότερα. Από αυτά επισημαίνουμε ιδιαίτερα τα οθωμανικά και τα δικαιοπρακτικά έγγραφα. Βλ. Π. Χιδίρογλου, 'Οθωμανικά έγγραφα της έν Κύπρω Μονής Κύκκου [Κέντρον 'Επιστημονικών 'Ερευνών, Πηγαί και Μελέται της Κυπριακής 'Ιστορίας, V], Λευκωσία 1973· Ι. Π. Θεοχαρίδης, 'Οθωμανικά έγγραφα, 1572-1839 [Αρχείο 'Ιερᾶς Μονής Κύκκου, I], τ. Α'-Ε', Λευκωσία 1993· ό ίδιος, 'Οθωμανικά έγγραφα, 1840-1912 [Αρχείο 'Ιερᾶς Μονής Κύκκου, V], τ. Α'-Β', Λευκωσία 1999· ό ίδιος, «Ανέκδοτα οθωμανικά έγγραφα του 'Αρχείου της 'Ιερᾶς Μονής Κύκκου», 'Επετηρίδα Κέντρου Μελετών 'Ιερᾶς Μονής Κύκκου 7 (2006) 75-102· Στ. Κ. Περίδικης, Δικαιοπρακτικά έγγραφα 'Ιερᾶς Μονής Κύκκου, 1619-1839 [Αρχείο 'Ιερᾶς Μονής Κύκκου, IV], τ. Α'-Β', Λευκωσία 1998-2000.

στή σειρά, τὸ πρῶτο κεφάλαιο («Ἡ Μονή») ἀναφέρεται στὴν τοποθεσία τοῦ μετοχίου, τὴν ὀνομασία του – ἀπὸ τὸ παρακείμενο ὁμώνυμο ὀρηκτικὸ ρυάκι (σίνομαι = βλάπτω, ἐπιφέρω ζημιὰ, καταστρέφω) (σ. 9) – καὶ τὸ μοναστηριακὸ συγκρότημα. Σήμερα σώζεται ὁ ναός, μιὰ φραγκοβυζαντινοῦ τύπου μονόκλιτη βασιλικὴ τοῦ 16ου αἰώνα ἀφιερωμένη στὴν Παναγία, καὶ διάφορα ἄλλα κτίσματα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα κ.έ. Σώζονται ἐπίσης τμήματα τοῦ εἰκονοστασίου καὶ τέσσερις εἰκόνες, ποὺ περιγράφονται λεπτομερῶς στὸ Παράρτημα.

Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο («Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ μετοχίου») ἐξετάζονται μιὰ σειρά ζητημάτων γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς καὶ τοῦ μετοχίου: ἡ ἵδρυση τῆς μονῆς· ἡ σύνδεσή της μὲ τὸ ὁμώνυμο παρακείμενο χωριό, τὸ ὁποῖο ἀργότερα ἐγκαταλείφθηκε· ἡ μετεξέλιξή της σὲ μετόχι τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τοῦ Κύκκου στὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα· ἡ ἱστορικὴ πορεία τοῦ μετοχίου κατὰ τὴν Τουρκοκρατία (1571-1878), τὴν Ἀγγλοκρατία (1878-1960) καὶ τὴν περίοδο τοῦ κυπριακοῦ κράτους (1960 κ.έ.) μέσα ἀπὸ διάφορες πηγές (ἠθωμανικὰ καὶ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα, μοναστηριακοὺς κώδικες, ξένους περιηγητές)· ἡ ἐγκατάλειψη καὶ ἡ ἐρήμωση τοῦ μετοχίου καὶ ἡ πρόσφατη ἀναστήλωσή του. Ἐπιτάσσεται ἡ Βιβλιογραφία.

Ἀκολουθεῖ τὸ Παράρτημα τοῦ Στ. Περδίκη γιὰ τὸ εἰκονοστάσι τῆς μονῆς. Μὲ βάση τὸ διασωθὲν τμήμα τοῦ εἰκονοστασίου καὶ παλαιὸ φωτογραφικὸ ὕλικὸ γίνεται λεπτομερῆς περιγραφή του, σὲ σύγκριση καὶ μὲ ἄλλα εἰκονοστάσια σὲ ναοὺς τῆς Κύπρου. Περιγράφεται ἐπίσης ὁ ξυλόγλυπτος θρόνος - προσκυνητάρι, ποὺ εἶναι ἀναρτημένος στὸν νότιο τοῖχο τοῦ συνοδικοῦ τῆς μονῆς Κύκκου καὶ πιστεύεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ μετόχι τοῦ Σίντη. Ἀκολουθεῖ λεπτομερῆς περιγραφή τῶν τεσσάρων εἰκόνων ποὺ διασώθηκαν: (α) μιᾶς εἰκόνας τῆς Μεταμορφώσεως, ποὺ χρονολογεῖται τὸν 16ο αἰώνα, (β) δύο εἰκόνων τοῦ 16ου αἰώνα, μιᾶς τῆς Παναγίας καὶ μιᾶς τοῦ Παντοκράτορος, ποὺ ἐπιζωγραφίστηκαν ἀπὸ τὸν σπουδαῖο ζωγράφο Ἰωάννη Κορνάρου τὸν Κρήτα τὸ 1793, καὶ (γ) μιᾶς εἰκόνας τῆς Παναγίας, ἔργου τοῦ ἱερομονάχου Γρηγορίου Κυκκώτη, ποὺ χρονολογεῖται τὸ 1812.³ Τὰ διασωθέντα τμήματα τοῦ εἰκονοστασίου καὶ οἱ εἰκόνες φυλάσσονται σήμερα στὴ μονὴ Κύκκου.

Στὶς ἀρετὲς τοῦ ἔργου πρέπει νὰ συγκαταλεχθοῦν ὁ πλούσιος ὑπομνηματισμὸς, ἡ ἀξιοποίηση τῆς ὑπάρχουσας βιβλιογραφίας καὶ ἡ ἄρτια φωτογραφικὴ τεκμηρίωση. Χρήσιμη θὰ ἦταν ἡ προσθήκη ἐνὸς ἀναλυτικοῦ εὔρετηρίου.

Πρόκειται ἀναμφίβολα γιὰ μιὰ ἐξαιρετικὴ ἔκδοση ποὺ προσφέρει πολλὰ στὶς γνώσεις μας γιὰ τὸν κυπριακὸ μοναχισμὸ καὶ τὴν ἱστορία τῆς

3. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Κορνάρου τὸν Κρήτα βλ. καὶ τὴν ἔκδοση *Νέα εἰκόνα καὶ ἱστορικὴ μαρτυρία Ἰωάννου Κορνάρου τοῦ Κρητός*, Λευκωσία 2000, σσ. 11 κ.έ., μὲ μελέτες τῶν Χρ. Χατζηχριστοδούλου – Κ. Γερασίμου καὶ Εὐφροσύνης Ρίζοπούλου-Ηγουμενίδου.

γεραράς βασιλικής και σταυροπηγιακής μονής της Παναγίας του Κύκκου, που αποτελεί από την ίδρυσή της σπουδαίο κέντρο Γραμμάτων και ισχυρό προπύργιο του Έλληνισμού και της Όρθοδοξίας στην Κύπρο.

Λευκωσία

ΣΤΑΥΡΟΣ Γ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ

Γιώργος Κεχαγιόγλου – Λευτέρης Παπαλεοντίου, *Ιστορία της νεότερης Κυπριακής Λογοτεχνίας* [Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, 11], Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2010, σελ. 960.

Εκδεδομένη στη σειρά των δημοσιευμάτων του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών της Κύπρου και εκπονημένη ως ερευνητικό πρόγραμμα στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων αφενός του ίδιου φορέα και αφετέρου, αρχικά, του Πανεπιστημίου Κύπρου (με υπεύθυνο τον Λευτέρη Παπαλεοντίου), η ογκώδης αυτή *Ιστορία της νεότερης Κυπριακής Λογοτεχνίας* όχι μόνο εμπλουτίζει ριζικά την ιστοριογραφία της κυπριακής λογοτεχνίας, αλλά και διαμορφώνει νέους θετικούς όρους για την υλοποίηση ανάλογων εγχειρημάτων στο ευρύτερο πεδίο της ιστοριογραφίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

Στον σύντομο «Πρόλογο» (σσ. 9-12) που συνυπογράφουν οι δύο συγγρ. του βιβλίου, ο Γιώργος Κεχαγιόγλου και ο Λευτέρης Παπαλεοντίου, παρουσιάζεται το ιστορικό της εκπόνησης του έργου, η οποία κράτησε τουλάχιστον δέκα έτη, και επίσης εκτίθενται οι δύο κύριοι στόχοι του. Συγκεκριμένα, πρόκειται για μια ιστορία της Κυπριακής Λογοτεχνίας που πρώτον «έχει δομή αφηγηματική-περιγραφική και όχι λημματογραφική-εγκυκλοπαιδική» και δεύτερον «είναι διεξοδική και πληρέστερη από τις προηγούμενες αντίστοιχες εργασίες και τα γραμματολογικά σχεδιάσματα» (σ. 9). Ειδικότερα, σε σύγκριση με τις προηγούμενες ιστορίες της κυπριακής λογοτεχνίας, στη νέα αυτή ιστορία επιδιώχθηκε, σύμφωνα με τις προθέσεις των συγγρ. της, να καλυφθούν δύο αισθητά κενά, τόσο εκείνο των πρώτων περιόδων (από τις αρχές ως το 1878) όσο και εκείνο των τελευταίων δεκαετιών (από το 1974 και εξής).

Η επίσης σύντομη «Εισαγωγή: Γλώσσα, γραμματεία και λογοτεχνία» (σσ. 13-18) αφιερώνεται κυρίως στη διατύπωση δύο βασικών διευκρινίσεων, αφενός για τα όρια της χρονικής περιόδου και την έκταση της κειμενικής ύλης που καλύπτει το βιβλίο, αφετέρου για τον προσδιορισμό της κειμενικής ύλης με γνώμονα το ποια θεωρούν οι δύο συγγρ. ότι είναι η σχέση της καθαρής λογοτεχνίας με την ευρύτερή της κειμενική περιοχή της γραμματείας. Η πρώτη, λοιπόν, διευκρίνιση είναι ότι το βιβλίο «επικεντρώνεται στις τέσσερις κύριες ποικιλίες ελληνόγλωσσης έκφρασης της νεότερης Κυπριακής Λογοτεχνίας και Γραμματείας από τον 12ο αι. ως

τις αρχές του 21ου αι. (την αρχαϊστική και λόγια ελληνική· την ημιλόγια ελληνική· τη δημώδη “κοινή” νεοελληνική· το κυπριακό ιδίωμα)»· συνεπώς «δεν μπορεί να βρει αναλυτική θέση η μη ελληνόγλωσση γραμματειακή και λογοτεχνική παραγωγή στη νεότερη Κύπρο, ή έξω από την Κύπρο μα από συγγραφείς κυπριακής καταγωγής» (σ. 14). Η δεύτερη διευκρίνιση «αφορά αφενός τη διακριτή, μέσα στο βιβλίο, χρήση των όρων Γραμματεία και Λογοτεχνία, αφετέρου τη σποραδική πραγμάτευση (στα πρώτα, ιδίως, κεφάλαιά του) όχι μόνο της λεγόμενης “καθαυτό” λογοτεχνίας, αλλά και έργων της ευρύτερης γραμματείας που διαθέτουν κάποια λογοτεχνικά χαρακτηριστικά, λιγότερο ή περισσότερο αισθητά σήμερα» (σ. 14). Σχολιάζοντας τις δύο παραπάνω διευκρινίσεις-επιλογές, παρατηρώ ότι η πρώτη είναι σωστή, ιδίως ως προς τη συνεξέταση και των γραμμένων σε αρχαϊστική και λόγια ελληνική κειμένων, εφόσον οι γλωσσικές ποικιλίες της ελληνικής συλλειτουργούν, όντας άρρηκτα δεμένες, στον ίδιο ιστορικό και πολιτισμικό χωροχρόνο. Επίσης ο ουσιαστικός αποκλεισμός της μη ελληνόγλωσσης (αρχικά λατινόγλωσσης, γαλλόγλωσσης, ιταλόγλωσσης, αργότερα τουρκόγλωσσης κτλ.) γραμματειακής και λογοτεχνικής παραγωγής (γίνεται μόνο η συντομογραφική έκθεση έργων της· βλ., π.χ., σσ. 97-98 και 125-126), κρίνεται εύλογος, επειδή η συμπεριληψη και αυτής της παραγωγής θα επιβάρυνε τον ήδη μεγάλο όγκο του βιβλίου και, κυρίως, θα αλλοίωνε, ως ένα βαθμό, το σαφές κριτήριο επιλογής των έργων, το γλωσσικό (κείμενα γραμμένα στις κύριες ποικιλίες της ελληνικής), υπό την έννοια ότι αυτό το κριτήριο ορίζει ότι η δεσπόζουσα λογοτεχνία (μαζί με το όμορό της μέρος της γραμματείας) στην Κύπρο ήταν και παραμένει η ελληνόγλωσση. Όσον αφορά στη συμπεριληψη-εξέταση και μη αμιγώς λογοτεχνικών έργων, επισημαίνω ό,τι και ο Κεχαγιόγλου, σε διάφορα σημεία του πρώτου μέρους του βιβλίου: για τις παλαιότερες ιδίως περιόδους της κυπριακής, όπως και της ευρύτερης νεοελληνικής λογοτεχνίας, η σαφής διάκριση μεταξύ της «καθαυτό» λογοτεχνίας και εκείνου του μέρους της γραμματειακής παραγωγής όπου αναγνωρίζονται «λογοτεχνικά» γνωρίσματα είναι ιδιαίτερα επισφαλής. Έτσι η συνεξέταση της «καθαυτό» λογοτεχνίας με επιλεγμένα γραμματειακά έργα αναδεικνύει αφενός την αλληλοδιείσδυση και εντέλει την όσμωση των δύο κειμενικών περιοχών, αφετέρου τη σχετικότητα των κριτηρίων με βάση τα οποία προσδιορίζεται η λογοτεχνικότητα, ιδίως σε παλαιότερα κείμενα. Εξάλλου αντίστοιχη ήταν η περίπτωση της κατά κοινή παραδοχή θεωρούμενης ως πρώτης σημαντικής μεταπολεμικής *Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (1948-1949) του Κ. Θ. Δημαρά, όπου η έννοια της ιστορίας της λογοτεχνίας διευρύνεται με την εξέταση κειμένων που ανήκουν στην «ιστορία των γραμμάτων», της «παιδείας», των «συνειδήσεων» ή των «νοοτροπιών». Τέλος, επισημαίνεται ότι το ζήτημα αν η κυπριακή λογοτεχνία αποτελεί μέρος της ευρύτερης νεοελληνικής λογοτεχνίας δεν τίθεται ούτε στον Πρόλογο ούτε στην

Εισαγωγή. Στην αρχή της Εισαγωγής (σσ. 13-14) υιοθετείται η ένταξη της κυπριακής λογοτεχνίας στην ευρύτερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία, ενώ απορρίπτεται, ορθά, η άποψη του Matthias Kappler (2004 και 2007) ότι οι λεγόμενες «κυπριακές λογοτεχνίες» πρέπει να ενταχθούν στον ευρύτερο λογοτεχνικό χώρο της Ανατολικής Μεσογείου ή της Μέσης Ανατολής. Η, σχεδόν αυτονόητη, σχέση της κυπριακής με τη νεοελληνική λογοτεχνία σχολιάζεται, δια χειρός Παπαλεοντίου, στις τελευταίες σελίδες του βιβλίου, συνδεδεμένη με το διττό αίτημα για την έξοδο της κυπριακής λογοτεχνίας από την αφάνεια και για την ενίσχυση της φιλολογικής μελέτης και της διδασκαλίας της στην Ελλάδα: «Είναι καιρός η κυπριακή λογοτεχνική παραγωγή να προωθηθεί με πιο σύντονα εκδοτικά και μεταφραστικά εγχειρήματα έξω από τα γεωγραφικά όρια της Κύπρου· βέβαια, αφού δεχόμαστε τόσο την αυτονομία και “αυτοδιάθεσή” της όσο και το ότι γλωσσικά και γραμματολογικά αποτελεί εκδοχή / ανάπτυγμα και της ευρύτερης Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, θα πρέπει, πρώτα, να φτάσει στην Ελλάδα και να πάρει τη θέση που της αξίζει στην εκπαίδευση, γενική αλλά και ανώτερη, και στις νεοελληνικές φιλολογικές σπουδές» (σ. 782). Στο παραπάνω χωρίο το ζήτημα της ταυτότητας της κυπριακής λογοτεχνίας, ιδίως εκείνης των δύο τελευταίων αιώνων και της σύγχρονης, ζήτημα που τα τελευταία χρόνια έχει απασχολήσει αρκετούς νεοελληνιστές,¹ συνήθως με ευκαιριακές αφορμές, τοποθετείται στην ορθή του βάση: η αναγνώριση του αυτόνομου χαρακτήρα της κυπριακής λογοτεχνίας δεν αναιρεί ότι αυτή εντάσσεται στην ευρύτερη νεοελληνική λογοτεχνία.

Το πρώτο μέρος του βιβλίου, «Από την εποχή των Κομνηνών ως την Ελληνική Επανάσταση (12ος αιώνας-1821)» (σσ. 19-212), γραμμένο από τον Γ. Κεχαγιόγλου, καλύπτει τη μεγάλη χρονική περίοδο 7 σχεδόν αιώνων και διαιρείται σε 4 κεφάλαια. Η διαίρεση της ύλης των κεφαλαίων διέπεται από τη λογική αφενός της ένταξης του λογοτεχνικού-γραμματειακού φαινομένου στη γενική ιστορία και αφετέρου της εξελικτικής παρακολούθησής του σε σχέση με τις επιδράσεις που ασκούν σε αυτό ο κοινωνικός και ευρύτερα πολιτισμικός χωροχρόνος. Έτσι η ύλη του πρώτου κεφαλαίου, «Το γραμματειακό “πολυσύστημα” του ύστερου Μεσαίωνα και η ποικιλία της ελληνόγλωσσης λόγιας, ημιλόγιας, δημώδους και ιδιωματικής λογοτεχνίας ως το τέλος της φραγκοκρατίας (12ος αι.-1489)» (σσ. 19-98), καλύπτει την ιστορική περίοδο της φραγκοκρατίας, ενώ η ύλη του δεύτερου κεφαλαίου, «Η λογοτεχνική καταξίωση του

1. Βλ., π.χ., τη μελέτη του Γιώργου Κεχαγιόγλου, «Η σύγχρονη Κυπριακή λογοτεχνία και το πλαίσιο της Νεοελληνικής λογοτεχνίας: μια επαρχιακή, τοπική, περιθωριακή, περιφερειακή, ανεξάρτητη, αυτόνομη, αυτοτελής ή αυτοδιάθετη λογοτεχνία;», *Νέα Εποχή*, τχ. 3 [214], 1992, σ. 19-33. Στο ίδιο ζήτημα αναφέρονται μερικές από τις μελέτες που περιέλαβε το αφιερωμένο στην κυπριακή λογοτεχνία τεύχος του περιοδικού *Études Helléniques / Hellenic Studies*, τ. 15, τχ. 2, Φθινόπωρο-Χειμώνα 2007.

ιδιώματος: Μεγάλα και μικρότερα επιτεύγματα κατά τη βενετοκρατία (1489-1571)» (σσ. 99-126), την περίοδο της βενετοκρατίας. Στο τρίτο κεφάλαιο, «Κάτω από τον αστερισμό της κοινής νεοελληνικής: Συγγραφείς, γραμματεία και λογοτεχνική παραγωγή στην Κύπρο, την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την ευρωπαϊκή διασπορά (1571-1821)» (σσ. 127-182), και στο τέταρτο κεφάλαιο, «Λαϊκότερη ιδιωματική λογοτεχνική παράδοση στην Κύπρο της οθωμανοκρατίας (“δημοτικό” τραγούδι, απαρχές της “ποιητάρικης” ποίησης, παραμύθι, παράδοση)» (σσ. 183-196), η κειμενική ύλη της επόμενης μακράς περιόδου, της οθωμανοκρατίας, χωρίζεται σε δύο μέρη· έτσι η «λόγια» λογοτεχνική-γραμματειακή παραγωγή της οθωμανοκρατίας εξετάζεται στο τρίτο κεφάλαιο και η «λαϊκότερη ιδιωματική λογοτεχνική παράδοση» της ίδιας εποχής εξετάζεται στο τέταρτο κεφάλαιο. Το γενικό εξελικτικό σχήμα, όπως συνάγεται και από τους τίτλους των παραπάνω κεφαλαίων, είναι ότι η κυπριακή λογοτεχνία από τον 12ο αιώνα ως την Ελληνική Επανάσταση μετέβη από το γραμματειακό και γλωσσικό «πολυσύστημα» της φραγκοκρατίας αρχικά στη λογοτεχνική καταξίωση του κυπριακού ιδιώματος κατά τη βενετοκρατία και, ύστερα, στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας στο νησί, στην παράλληλη ανάπτυξη τόσο της έντεχνης λογοτεχνίας στην κοινή νεοελληνική όσο και της λαϊκότερης λογοτεχνίας στο κυπριακό ιδίωμα. Προκειμένου να καταδειχθούν η ποσότητα της κειμενικής (λογοτεχνικής-γραμματειακής) ύλης που καλύπτεται στο πρώτο μέρος του βιβλίου και η πυκνότητα της θεώρησής της παραθέτω ενδεικτικά τα κύρια έργα και τους συγγραφείς που εξετάζονται κατά σειρά στις 79 σελίδες του πρώτου και μόνου κεφαλαίου: κυπριακή «παραλλαγή» του Σπανέα, Νεόφυτος ο Έγκλειστος, «Μαρτύριον Κυπρίων» ή «Διήγησις των μοναχών της Καντάρας», Μάξιμος Καλορίτης, Γρηγόριος Β΄ ο Κύπριος, «κύκλος» των «Παθών του Χριστού», *Ασίζες και οι λεγόμενοι «Ελληνικοί νόμοι της Κύπρου»*, Γεώργιος Λαπίθης, *Αίνιγμα λέξεων Λέοντος του σοφοτάτου*, «Ιππότης ο πρεσβύτερος», κυπριακές «παραλλαγές» του Φυσιολόγου, της *Διηγήσεως Απολλωνίου και του Πτωχολέοντος*, κυπριακή «παραλλαγή» της λεγόμενης *Αποκαλύψεως Θεοτόκου*, *Ανακάλυψη της Κωνσταντινόπολης*, *Χρονικό του Λεόντιου Μαχαιρά*, κυπριακή εκδοχή του *Ανθους των χαρίτων* (Φιο(ύ)ρ δε βερτού).

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου, «Από την Ελληνική Επανάσταση ως σήμερα (1821 - αρχές 21ου αιώνα)» (σσ. 213-820), γραμμένο από τον Λ. Παπαλεοντίου, καλύπτει την ύλη των 2 περίπου τελευταίων αιώνων και διαιρείται σε 5 κεφάλαια. Και στο μέρος αυτό, όπως και στο πρώτο, η διαίρεση της ύλης των κεφαλαίων ακολουθεί τις μεγάλες ιστορικές-πολιτικές τομές, είτε αυτές είναι παγκόσμιου είτε τοπικού χαρακτήρα. Έτσι στο σχετικά σύντομο, σε σύγκριση με τα επόμενα κεφάλαια, πέμπτο κεφάλαιο, «Νεοκλασικισμός, ρομαντισμός και αρχόμενος ρεαλισμός – Εξελίξεις στα τέλη της οθωμανοκρατίας και στις αρχές της βρετανο-

κρατίας (1821-1914)» (σσ. 213-286), εξετάζεται η κυπριακή λογοτεχνική παραγωγή ενός σχεδόν αιώνα, από την Ελληνική Επανάσταση μέχρι την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ακολουθεί στο έκτο κεφάλαιο, «Λογοτεχνικές και κριτικές αναζητήσεις από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ως το τέλος της βρετανοκρατίας (1914-1960)» (σσ. 287-446), η εξέταση της λογοτεχνικής παραγωγής κατά τη δεύτερη περίοδο της βρετανοκρατίας, όταν η Κύπρος γίνεται ουσιαστικά βρετανική αποικία. Στο έβδομο κεφάλαιο, «Ακμή και λογοτεχνικές κορυφώσεις στα πρώτα χρόνια της Κυπριακής Δημοκρατίας (1960-1974)» (σσ. 447-572), καλύπτεται η λογοτεχνία των πρώτων αναγεννητικών χρόνων της ανεξάρτητης πλέον Κυπριακής Δημοκρατίας. Στο όγδοο κεφάλαιο, «Λογοτεχνικοί και κριτικοί προσανατολισμοί ύστερα από την τουρκική εισβολή (1974-περ. 1990)» (σσ. 573-724), περιλαμβάνεται η λογοτεχνική παραγωγή των δύο περίπου δεκαετιών που ακολούθησαν ύστερα από την τουρκική εισβολή. Τέλος, στο ένατο κεφάλαιο, «Τοπίο υπό διαμόρφωση: νεότεροι κύπριοι συγγραφείς και λογοτεχνικές, κριτικές και εκδοτικές συνθήκες και προοπτικές (περ. 1990 κ.ε.) – Ποίηση και πεζογραφία στο ιδίωμα (1960 κ.ε.)» (σσ. 725-783), εξετάζονται καταρχάς οι πολύ πρόσφατες λογοτεχνικές εξελίξεις των δύο τελευταίων δεκαετιών και στη συνέχεια η γραμμένη στο κυπριακό ιδίωμα λογοτεχνία από το 1960 κ.ε.

Ύστερα από την παραπάνω σχηματική επισκόπηση της ύλης του βιβλίου ανά κεφάλαιο, η πρώτη, προφανής διαπίστωση είναι ότι ενώ το πρώτο μέρος, που καλύπτει τη λογοτεχνική-γραμματειακή παραγωγή 7 αιώνων, εκτείνεται σε 200 περίπου σελίδες, το δεύτερο μέρος, που αναφέρεται στην κυπριακή λογοτεχνική ιστορία των 2 τελευταίων αιώνων, απλώνεται σε 600 περίπου σελίδες. Αυτή η αναλογία 1 προς 3 ανάμεσα στα δύο μέρη του βιβλίου μπορεί να σχολιαστεί με γνώμονα μια καιρία διαπίστωση στην οποία κατέληξε η διεξοδική εξέταση των Ιστοριών της νεοελληνικής λογοτεχνίας από τον Γ. Κεχαγιόγλου το 1980. Επρόκειτο για την εξής διαπίστωση: «Η συγκριτική εξέταση των γραμματολογιών κάνει εμφανείς τις δυσκολίες στην εύρεση και παγίωση δικαιότερων αναλογιών όγκου κατά την παρουσίαση των περιόδων της ΝΕΛ. Το ζήτημα αποτελεί συνάρτηση πολλών όρων, και μόνο πρόχειρα μπορεί να αντιμετωπιστεί στα γενικά επίτομα έργα που διαθέτουμε. Και εδώ, η πίεση της ίδιας της ύλης συμβάλλει έντονα σε μια ανατροπή της κατεστημένης τάξης, προς όφελος τουλάχιστον του τελευταίου αιώνα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (1880 κ.ε.)».² Η αναλογία, λοιπόν, 3 προς

2. Γ. Κεχαγιόγλου, «Οι ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Μαντατοφόρος* 15 (Μάρτιος 1980) 5-66: 60. Η μελέτη περιγράφει και κρίνει τις 26 Ιστορίες που κυκλοφόρησαν μεταπολεμικά και κυκλοφορούσαν τη στιγμή της συγγραφής της. Στο τελευταίο μέρος της καταθέτει προτάσεις για τα ζητούμενα της επιστήμης στο θέμα των Ιστοριών λογοτεχνίας.

1 ανάμεσα στο δεύτερο και το πρώτο μέρος του κρινόμενου βιβλίου δημιουργεί εκ πρώτης όψεως την αίσθηση της δυσαναλογίας των δύο μερών, σε βάρος του πρώτου, ουσιαστικά όμως μπορεί να θεωρηθεί μια δίκαιη αναλογία όγκου, στον βαθμό που η λογοτεχνική ύλη των δύο τελευταίων αιώνων είναι, σε σύγκριση με τις πρώτες περιόδους της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας, ποσοτικά πολύ μεγαλύτερη, αμιγέστερη ως προς τη λογοτεχνικότητά της, οργανικότερα συνδεδεμένη με το ιστορικοκοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον της, ποιοτικά τουλάχιστον εξίσου σημαντική, ενώ επίσης ενδιαφέρει περισσότερο τον σημερινό αναγνώστη.³ Το ζήτημα της μεγάλης έκτασης του δεύτερου μέρους του βιβλίου θέτει ο συγγραφέας του, Λευτέρης Παπαλεοντίου, απολογιστικά στις τελευταίες σελίδες: «Στο βιβλίο αυτό η γραμματολογική επισκόπηση της Κυπριακής Λογοτεχνίας των δύο τελευταίων αιώνων φαίνεται, ίσως, περισσότερο ανεπτυγμένη απ' ό,τι “χρειαζόταν”» (σ. 782). Την επιλογή της πολύ διεξοδικής πραγμάτευσης της χρονικά πλησιέστερης στις μέρες μας λογοτεχνικής ύλης, τόσο από τη σκοπιά της αναφοράς σε πάρα πολλούς λογοτέχνες και τα έργα τους, όσο και από τη σκοπιά της αναλυτικής θεώρησης λογοτεχνικών και κριτικών φαινομένων, ο συγρ. την αιτιολογεί με το σκεπτικό ότι ακριβώς επειδή η λογοτεχνική εικόνα των τελευταίων ιδίως δεκαετιών στην Κύπρο είναι φιλολογικά ακαταστάλαχτη και αξιολογικά σε μεγάλο βαθμό αστάθμητη επιβαλλόταν η πολύ εκτενής έκθεσή της. Όπως είναι γνωστό, το ποια λογοτεχνικά έργα και συγγραφείς «χρειάζεται» να περιληφθούν σε μια ιστορία λογοτεχνίας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις ιεραρχήσεις του λογοτεχνικού κανόνα, τουλάχιστον εκείνου του κανόνα που προσδιορίζει το θεσμικό περιβάλλον της ακαδημαϊκής επιστημονικής κοινότητας. Όταν πεδίο αναφοράς σε μια ιστορία λογοτεχνίας είναι και η πολύ πρόσφατη λογοτεχνία, η επιλογή της διεξοδικής πραγμάτευσης, οφειλόμενης στη διεύρυνση του πεδίου αναφοράς, είναι ορθότερη από τη συμπυκνωμένη παρουσίαση που βασίζεται στην επιλεκτική και συνεπώς αυστηρά υποκειμενική κρίση του ιστορικού-κριτικού.

Προτού αναφερθώ σε ειδικότερα κριτήρια κρίσης της *Ιστορίας της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας*, πρέπει καταρχάς να επισημανθεί ότι

3. Στη βάση κριτηρίων όπως αυτά, ο R. Beaton στο βιβλίο του *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και πεζογραφία, 1821-1992* (μτφρ. Ε. Ζουργού – Μ. Σπανάκη, Αθήνα 1996) εξέτασε αυτόνομα τη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Επικαλέστηκε, επίσης, τους πρακτικούς κυρίως λόγους για τους οποίους καθίσταται αναγκαία η αυτόνομη εξέταση της νεότερης λογοτεχνίας (βλ. σσ. 15-21). Πρόκειται, συγκεκριμένα, για την πολύ μεγάλη αύξηση του όγκου του υλικού που πρέπει (και δεν μπορεί) να περιλάβει μια επίτομη Ιστορία νεοελληνικής λογοτεχνίας. Η αύξηση αυτή ήταν συνέπεια της εξάπλωσης, ιδίως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, της μελέτης της λογοτεχνίας μας. Η εξάπλωση αυτή με τη σειρά της επέφερε την αυτονόμηση των διαφόρων λογοτεχνικών περιόδων και τη συνακόλουθη εξειδίκευση των φιλόλογων νεοελληνιστών.

το προηγούμενο φιλολογικό έργο αμφότερων των συγγρ. της αθροίζει τέτοια ποσότητα και ποιότητα ώστε να εγγυάται ότι αυτοί ήταν οι περισσότεροι ίσως αρμόδιοι για την ανάληψη ενός τέτοιου εγχειρήματος. Έτσι στην περίπτωση του Γ. Κεχαγιόγλου μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι το πρώτο μέρος του κρινόμενου βιβλίου προπαρασκευάστηκε από τον πρώτο τόμο της δίτομης *Πεζογραφικής Ανθολογίας. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος. Βιβλίο πρώτο. Από τα τέλη του Βυζαντίου ως τη Γαλλική Επανάσταση* (2001) που επιμελήθηκε ο ίδιος.⁴ Επίσης το πρώτο μέρος του βιβλίου παρουσιάζει ως προς τις γραμματολογικές στοχεύσεις του αρκετές αναλογίες με το πρόσφατο βιβλίο του *Από τον ύστερο Μεσαίωνα ως τον 18ο αιώνα. Εισαγωγή στα παλιότερα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (2009).⁵ Σε αυτό το βιβλίο ο Κεχαγιόγλου εκθέτει και σχολιάζει ζητήματα όπως ο χώρος, ο χρόνος, η γλώσσα, το ύφος και τα γραμματειακά είδη της λογοτεχνίας από τον 12ο αιώνα μέχρι το 1774· επίσης τον απασχολεί το θέμα του ευρύτερου επικοινωνιακού πλαισίου των κειμένων (ποιος είναι ο πομπός του έργου, ποιοι οι δέκτες του, ποιο το μέσο εμφάνισής τους, προφορικό, χειρόγραφο ή έντυπο). Στη Βιβλιογραφία της *Ιστορίας της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας* καταγράφονται 81 βιβλία, μελετήματα, βιβλιοκρισίες και σημειώματα του συγγρ. (σσ. 837-841) που αφορούν όχι μόνο την παλαιότερη αλλά και τη νεότερη κυπριακή λογοτεχνία ή αναφέρονται στη διαλογική σχέση ελλαδικών λογοτεχνιών με στοιχεία του κυπριακού πολιτισμού.

Στην περίπτωση του συγγρ. του δεύτερου μέρους του κρινόμενου βιβλίου, του Λ. Παπαλεοντίου, τα 53 βιβλία και δημοσιεύματά του της περιόδου 1997-2010, που καταγράφονται στη Βιβλιογραφία (σσ. 860-862), λειτουργούν, επίσης, ως αδιάψευστος μάρτυρας της πολύχρονης και συστηματικής ενασχόλησής του με τη μελέτη της κυπριακής λογοτεχνίας και κριτικής των δύο τελευταίων αιώνων.

Προχωρώ στα ειδικότερα κριτήρια κρίσης της *Ιστορίας της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας*. Η συγγραφή της από δύο συνεργάτες ανακαλεί την καίρια διαπίστωση του Κεχαγιόγλου, στη μελέτη του 1980, ότι η ανάγκη για τη συγγραφή μιας πολύτομης (και όχι επίτομης) συλλογικής ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας είναι «ένα από τα πιο επίμονα αιτήματα της νεότερης κριτικής».⁶ Το υλικό μελέτης στο οποίο βασίστηκε ο συγγρ. για να καταλήξει στην παραπάνω διαπίστωση, πριν από 30 περίπου χρόνια, ουσιαστικά παραμένει το ίδιο, καθώς στον χρόνο που μεσολάβησε μέχρι σήμερα τα δεδομένα στον χώρο της ιστοριογραφίας της

4. Βλ. *Πεζογραφική Ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος. Βιβλίο πρώτο. Από τα τέλη του Βυζαντίου ως τη Γαλλική Επανάσταση*, Θεσσαλονίκη 2001 (και ανατυπώσεις, με μικροδιορθώσεις: 2003, 2009).

5. Βλ. *Από τον ύστερο Μεσαίωνα ως τον 18ο αιώνα. Εισαγωγή στα παλιότερα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη 2009.

6. Ο.π. (σημ. 2), 61.

νεοελληνικής λογοτεχνίας τροποποιήθηκαν πολύ λιγότερο απ' ό,τι θα περιμέναμε. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, όπως και ο Κεχαγιόγλου το 1980, ότι, θεωρημένες και από τη σημερινή σκοπιά, όλες οι υπάρχουσες έγκυρες Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας γράφτηκαν από ένα συγγραφέα και κατά συνέπεια διέπονται από μια, κατά το μάλλον ή ήττον, προσωποπαγή λογική. Ενώ στις δυτικοευρωπαϊκές φιλολογίες η συλλογική συγγραφή Ιστοριών της λογοτεχνίας επικράτησε στα μεταπολεμικά χρόνια, καθώς κατέστη αναπόφευκτη από τη μεγάλη διόγκωση της λογοτεχνικής και κριτικοφιλολογικής ύλης και από την προϊούσα εξειδίκευση στον χώρο της φιλολογικής επιστήμης, στην Ελλάδα ανάλογο εγχείρημα δεν έγινε μέχρι σήμερα. Για την ακρίβεια, μοναδική και αξιόλογη εξαίρεση σε συλλογικό ιστοριογραφικό έργο που καλύπτει μια διακριτή για την αυτοτέλειά της λογοτεχνική περίοδο είναι ο τόμος *Literature and society in Renaissance Crete* που αναφέρεται στην κρητική λογοτεχνία της βενετοκρατίας (14ος-17ος αιώνας).⁷ Ωστόσο, δεν επιχειρήθηκε ακόμα η συγγραφή μιας ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας ή, έστω, της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας (από την εποχή του Διαφωτισμού ή της Ελληνικής Επανάστασης κ.ε.) από πολυμελή ομάδα ειδικών συνεργατών. Μια τέτοια ιστορία θα επέφερε μια θετική τομή, στον βαθμό που θα ξεπερνούσαν η ισχύουσα προσωποπαγής λογική των ατομικών προσπαθειών και θα αναδεικνυόταν η πολυπρισματική και «εκσυγχρονισμένη» θεώρηση του λογοτεχνικού φαινομένου. Μια τέτοια θεώρηση θα επιτυγχανόταν με την ενσωμάτωση κεφαλαίων όπου θα εξετάζονταν θέματα όπως η ιστορία του λογοτεχνικού τύπου, η ιστορία της κριτικής, η ιστορία των λογοτεχνικών μεταφράσεων, η ιστορία των μορφών (αφηγηματικοί τρόποι και μετρική), η συγκριτολογική προσέγγιση της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας μέσα από το πρίσμα των διαρκών επαφών και αλληλεπιδράσεων της με τις σύγχρονες της ευρωπαϊκές λογοτεχνίες και την ανατολική λογοτεχνική παράδοση, η περιγραφή και η αποτίμηση των σύγχρονων τάσεων στην ποίηση και στην πεζογραφία κατά τη μεταπολίτευση (1974), η ιστορία της παραλογοτεχνίας.

Έχοντας γραφεί από δύο συγγρ., η *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας* δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ακριβώς συλλογικό έργο, ωστόσο ανταποκρίνεται με επιτυχία σε βασικούς όρους ώστε να θεωρηθεί ένα από εκείνα τα «[ιστοριογραφικά] έργα διαφορετικού σχεδιασμού, δομής και έκτασης»,⁸ που ο Κεχαγιόγλου ανέμενε από τις πολύτομες και συλλογικές Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Το ζήτημα της έκτασης σχολιάστηκε ήδη. Όπως παρατήρησα παραπάνω, η μεγάλη έκτα-

7. Βλ. *Literature and society in Renaissance Crete*, Κέμπριτζ 1991, με επιμέλεια του David Holton. Σε ελληνική μετάφραση: *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, απόδοση στα ελληνικά Ν. Δεληγιαννάκη, Ηράκλειο 1995.

8. Ό.π. (σημ. 2), 60.

ση της συγκεκριμένης ιστορίας ευνοεί τη διεξοδικότερη πραγμάτευση του υλικού της και, όπως θα φανεί παρακάτω, και την πολυπρισματική θεώρησή του.

Η δομή του κρινόμενου βιβλίου φαίνεται εκ πρώτης όψεως «παραδοσιακή», καθώς η αντιστοίχιση των λογοτεχνικών εξελίξεων με τις ιστορικές περιόδους ακολουθεί μια κληροδοτημένη από το παρελθόν τάση της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας, τάση η οποία περιορίζει την αυτόνομη εξέταση της λογοτεχνίας ως αυτοκαθοριζόμενου φαινομένου. Ωστόσο, η γενική αντιστοίχιση των λογοτεχνικών εξελίξεων με τις ιστορικές περιόδους δίνει μια ικανοποιητική λύση στο καίριο πρόβλημα της κατανομής τού ουσιαστικά αδιαίρετου κειμενικού σώματος της λογοτεχνίας, εν προκειμένω της κυπριακής, σε ενότητες, και μάλιστα μια λύση που κρίνεται καλύτερη, αν η δομή της *Ιστορίας της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας* συγκριθεί με τη δομή των έγκυρων *Ιστοριών της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Στις περισσότερες *Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας* μπορεί να καταλογιστεί η μομφή μιας θεωρητικά αστήριχτης και εσωτερικά ασυνεπούς προσέγγισης του προβλήματος πώς θεωρείται η εξέλιξη της λογοτεχνίας μέσα στον ιστορικό χρόνο: σε κεφάλαια που βασίζονται στον γενεαλογικό προσδιορισμό ή στις «σχολές» ή/και σε τεχνοτροπικές τάσεις (π.χ. «Το ελληνικό κράτος. Οι Φαναριώτες και η Αθηναϊκή σχολή. Ελληνικός ρομαντισμός», «Η γενιά του 1880. Νέα Αθηναϊκή σχολή. Κωστής Παλαμάς», «Η γενιά του 1930. Ποίηση»)⁹ φαίνεται ότι οι λογοτεχνικές αναζητήσεις θεωρούνται παράγωγο μιας συλλογικής συνείδησης, τη δυναμική της οποίας υπηρετούν τα μεμονωμένα λογοτεχνικά έργα. Αν και συνήθως οι συγγραφείς *Ιστοριών της νεοελληνικής λογοτεχνίας* δηλώνουν την επιφύλαξή τους για τις συμβατικές ή και, εν μέρει, αυθαίρετες ομαδοποιήσεις των λογοτεχνών σε «σχολές» και σε «γενιές», χρησιμοποιούν αυτούς τους όρους θεωρώντας τους επιβεβλημένους λόγω του χρηστικού χαρακτήρα τους. Σε άλλα πάλι κεφάλαια, όπως π.χ. «Σολωμός», «Καβάφης, Σικελιανός, η ποίηση ως τα 1930», η παρακολούθηση της λογοτεχνικής εξέλιξης εξειδικεύεται (και ο ορίζοντας της εξέτασής της περιορίζεται) σε μεμονωμένες περιπτώσεις δημιουργών που θεωρείται είτε ότι κινούνται εκτός της εποχής τους και των τεχνοτροπικών τάσεών της, είτε ότι ξεχωρίζουν αισθητά έναντι των συγχρόνων τους. Το μοναδικό κεφάλαιο της *Ιστορίας της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας* όπου δεν ακολουθείται η αρχή της αντιστοίχισης των λογοτεχνικών εξελίξεων με τις ιστορικές περιόδους είναι το τελευταίο, το ένατο, αναφερόμενο στην εντελώς πρόσφατη κυπριακή λογοτεχνική και κριτική παραγωγή. Στην αρχή του κεφαλαίου αυτού ο Παπαλεοντίου διευκρινίζει ότι εδώ υιοθετήθηκε ως κριτήριο αυτονόμησής του η εμφάνιση μιας νέας,

9. Τα παραδείγματά μου από το βιβλίο του Α. Πολίτη, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1978 (και πολλές ανατυπώσεις).

όχι τόσο λογοτεχνικής όσο βιολογικής, γενιάς ποιητών: «Για τις διαρθρωτικές ανάγκες του γραμματολογικού αυτού βιβλίου επιχειρούμε άλλη μια τομή στον χρόνο ύστερα από το 1974, επιλέγοντας ως όριο συμβατικό, μα ίσως βολικό για μια διάκριση γενεών και λογοτεχνικών φαινομένων, το 1990. Όχι επειδή ειδικά τη χρονιά αυτή συμβαίνει στην Κύπρο κάποιο σημαντικό πολιτικό ή πνευματικό γεγονός που επηρέασε καθοριστικά τη διαμόρφωση των λογοτεχνικών πραγμάτων, αλλά επειδή γύρω στα 1990 αρχίζει να εμφανίζεται μια ομάδα νεότερων σε ηλικία λογοτεχνών, που θα ενισχυθεί αργότερα και με άλλους επίσης νέους οι οποίοι εκδίδουν τα πρώτα βιβλία τους κατά τη δεκαετία του 2000» (σ. 725). Πάντως μια τομή γύρω στα 1990, και συγκεκριμένα το 1991, με σημείο αναφοράς ένα παγκόσμιας σημασίας πολιτικό γεγονός, τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, θα μπορούσε να υποστηριχθεί όχι μόνο για την κυπριακή αλλά και για την ελλαδική λογοτεχνία.

Ο διαφορετικός σχεδιασμός της *Ιστορίας της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας* έγκειται κυρίως στην υιοθέτηση επιλογών που δίνουν καιρίες λύσεις σε χρονίζοντα προβλήματα των Ιστοριών της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Η προσεκτική ανάγνωση ακόμα και των θεωρούμενων ως περισσότερο έγκυρων ανάμεσά τους πείθει ότι οι συγγραφείς τους δεν απέφυγαν τις ασάφειες, τις εντυπωσιολογικές κρίσεις, τις ατυχείς συσχετίσεις βίου και έργου και ιδίως, συχνά, την υποχώρηση του επιστημονικού λόγου προς εκείνο τον λόγο που διολισθαίνει στο δοκίμιο και τη λογοτεχνική κριτική. Ας αναρωτηθούμε, π.χ., τι ακριβώς καταλαβαίνει ο αναγνώστης, και μάλιστα εκείνος που δεν έχει οικειότητα με το λογοτεχνικό έργο, όταν διαβάζει την παρακάτω κρίση του Λ. Πολίτη για την ποίηση του Καρυωτάκη: «Υπάρχει ένας πληθωρικός πόθος ζωής, μια μεστή αίσθηση της πραγματικότητας, και – αδυσώπητα αντίθετη από την άλλη μεριά – η αίσθηση του μάταιου, του χαμένου, που απογυμνώνεται ολοένα και περισσότερο, για να φτάσει πια στο τέλος σ' ένα τραγικό αδιέξοδο, με τελική συνέπεια την αυτοκτονία».¹⁰ Αντιθέτως, και οι δύο συγγραφείς της *Ιστορίας της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας* ανταποκρίθηκαν με επιτυχία στο καίριο ζητούμενο του επιστημονικού λόγου για ακρίβεια, νηφάλια κατά κανόνα κρίση και συστηματικό διάλογο με τις απόψεις των προηγούμενων μελετητών. Στα λιγοστά σημεία του βιβλίου όπου οι αισθητικού χαρακτήρα κρίσεις εμπλουτίζονται με υποκειμενικές αναφορές, αυτός ο εμπλουτισμός είναι κατά κανόνα εύστοχος, όπως π.χ. στο σημείο όπου ο Κεχαγιόγλου σχολιάζει ένα εκφραστικό γνώρισμα του Χρονικού του Τζώρτζη (Μ)πουστρού: «Οι δραματικού χαρακτήρα “επαναλήψεις” συνταρακτικών γεγονότων, αφηγημένων από διαφορετικούς πρωταγωνιστές ή μάρτυρες [...] φτάνουν τότε τότε σε μια φιλοσοφικότερη ιχνηλάτηση της απόστασης ανάμεσα στο φαίνεσθαι και το είναι, που θυμίζει

10. Ό.π. (σημ. 9), 248.

κινηματογραφική τεχνική (όπως π.χ. στην ιαπωνική ταινία *Rashomon* του Α. Κουροσάουα), αν και παρουσιάζεται λιτά και μένει διακριτικά ασχολίαστη» (σ. 103).

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου ο διαφορετικός σχεδιασμός υλοποιείται πολλαπλώς: ισορροπημένη εξέταση όλων των λογοτεχνικών ειδών (ποίηση, πεζογραφία, θέατρο), με επιμέρους εσωτερικές διακρίσεις τους· επισκόπηση των λογοτεχνικών μεταφράσεων· εκτενής παρουσίαση της φιλολογικής και της λογοτεχνικής κριτικής, τόσο της σύγχρονης με τα εξεταζόμενα λογοτεχνικά έργα όσο και της μεταγενέστερης μέχρι σήμερα· ιστορία των λογοτεχνικών περιοδικών· συστηματική συνεξέταση της κυπριακής με την ελλαδική λογοτεχνία· θεώρηση των πολύ πρόσφατων λογοτεχνικών εξελίξεων. Επίσης αποφεύγεται, ορθά, η προσωποκεντρική θεώρηση της λογοτεχνικής εξέλιξης με την ένταξη των λογοτεχνών στο εξελικτικό σχήμα των τεχνοτροπικών ή/και ειδολογικών τάσεων. Π.χ. η ποίηση της περιόδου 1914-1960, στο έκτο κεφάλαιο, εξετάζεται στις εξής κατά σειρά 5 ενότητες: (λυρική και αφηγηματική) ιδιωματική ποίηση, ποίηση του μετασυμβολισμού, «κοινων(ιστ)ική» και «στρατευμένη» ποίηση, σατιρική ποίηση, μοντερνιστική ποίηση (σσ. 293-362). Έτσι επιτυγχάνεται η πολυπρισματική και «εκσυγχρονισμένη» θεώρηση του λογοτεχνικού φαινομένου.

Ορισμένες ειδικότερες επιλογές αμφότερων των συγγρ. του κρινόμενου βιβλίου φανερώνουν την πρόθεσή τους η *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας* να καλύψει τις ανάγκες διαφορετικών αναγνωστών της και συνεπώς να λειτουργήσει πρωτίστως ως διδακτικό εγχειρίδιο για πανεπιστημιακή χρήση και ως επιστημονική αφήγηση που απευθύνεται στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, αλλά, παράλληλα, και ως συνθετική θεώρηση της κυπριακής λογοτεχνίας, που ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της ειδικής κοινότητας των φιλόλογων-μελετητών. Έτσι, προκειμένου η προσοχή του αναγνώστη να μη διασπάται από την αφηγηματική συνέχεια του κειμένου, επιλέχθηκε το κυρίως σώμα του βιβλίου να μην επιβαρύνεται από υποσελίδιες σημειώσεις. Μάλιστα στο πρώτο μέρος δεν υπάρχουν ούτε αριθμητικοί δείκτες παραπομπών. Οι «Σημειώσεις εισαγωγής και πρώτου μέρους» (σσ. 197-212) και οι «Σημειώσεις δεύτερου μέρους» (σσ. 785-820) επιτάσσονται αντιστοίχως στο πρώτο και στο δεύτερο μέρος του βιβλίου. Ιδίως στις σημειώσεις του πρώτου μέρους καταγράφονται τα πολύ βασικά στοιχεία βιβλιογραφικής αναφοράς των εξεταζόμενων συγγραφέων, έργων και θεμάτων και υποδεικνύονται οι εκδόσεις απ' όπου αντλήθηκαν τα παρατιθέμενα αποσπάσματα κειμένων. Στο εσωτερικό των κεφαλαίων οι κενές αράδες λειτουργούν ως σημεία διάκρισης των διαφόρων ενοτήτων. Πάντως καλό θα ήταν οι ενότητες να είχαν τιτλοφορηθεί, κάτι που θα διευκόλυνε τον αναγνώστη να έχει εποπτική εικόνα της ύλης των διαφόρων κεφαλαίων.

Ιδιαίτερα εύστοχη κρίνεται η επιλογή της εκτεταμένης χρήσης πα-

ραθμεμάτων από τα εξεταζόμενα έργα, ιδίως στο πρώτο μέρος. Είναι φανερό ότι με τα παραθέματα επιδιώκεται να τεκμηριωθούν οι κρίσεις των συγγρ. και να επαληθευτούν από τον αναγνώστη τα γλωσσικά και υφολογικά χαρακτηριστικά των έργων. Βέβαιο είναι ότι με τα παραθέματα, τα οποία είτε σπανίζουν στις Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας, είτε δεν συνδέονται εύστοχα με το κείμενο του ιστορικού, η *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας* λειτουργεί ως μια ανθολογία παραδειγματικών κειμενικών ιχνών που καλύπτουν ιδίως την ανάγκη των μη εξοικειωμένων με τα έργα αναγνωστών, οι οποίοι εξάλλου αποτελούν και τη δυναμική πλειονότητα των αναγνωστών μιας *Ιστορίας λογοτεχνίας*. Στο πρώτο μέρος του βιβλίου τα παραθέματα διανθίζονται, εύστοχα, από επεξηγήσεις λέξεων ή φράσεων στα σημεία όπου αυτό απαιτείται, είτε σε περιπτώσεις λόγιων κειμένων είτε κειμένων γραμμένων στο κυπριακό ιδίωμα. Π.χ. το υπ' αρ. 27 ποίημα των «Κυπριώτικων ερωτικών», με τον τίτλο «Παιδαγωγός», που παρατίθεται στη σ. 115, περιλαμβάνει 21 επεξηγήσεις λέξεων ή φράσεων. Στο δεύτερο μέρος η αισθητή μείωση του αριθμού των παραθεμάτων από τα εξεταζόμενα έργα προφανώς οφείλεται στη μεγάλη αύξηση του όγκου του βιβλίου, λόγω της αναφοράς-περιγραφής πλήθους συγγραφέων και έργων. Επίσης, στο μέρος αυτό η παρουσία ή απουσία παραθεμάτων συναρτάται φανερά με τις ιεραρχήσεις του λογοτεχνικού κανόνα· π.χ. στις δύο ενότητες των συνολικά 15 σελίδων που αναφέρονται στην ποίηση του Βασιλή Μιχαηλίδη (σσ. 223-235 και 237-240) υπάρχουν 3 παραθέματα ποιημάτων, ενώ τα παραθέματα από το έργο όλων των άλλων σύγχρονων του Μιχαηλίδη ποιητών της περιόδου 1821-1914 είναι πολύ λίγα. Δυστυχώς τα παραθέματα του δεύτερου μέρους δεν έχουν επεξηγήσεις λέξεων, αν και αρκετά από αυτά είναι στο κυπριακό ιδίωμα.

Από την άλλη πλευρά, οι ανάγκες και ζητήσεις του ειδικότερου κοινού ικανοποιούνται όχι μόνο με τις αυτονομημένες από το κυρίως σώμα του βιβλίου σημειώσεις αλλά ιδίως με την πλουσιότετη «Επιλογή βιβλιογραφίας» (σσ. 821-904). Όπως διευκρινίζεται στο εισαγωγικό σημείωμα της «Επιλογής Βιβλιογραφίας» «περιλαμβάνονται και λήμματα ευρύτερου πλαισίου ή θεματικής, που βοήθησαν τη διαμόρφωση απόψεων του βιβλίου». Στην αξιοποίηση του βιβλίου από τον ειδικό αναγνώστη και γενικώς στη χρησιμότητά του συμβάλλει και ο αναλυτικός «Πίνακας κύριων ονομάτων και τίτλων» (σσ. 905-960). Ο Πίνακας αυτός περιλαμβάνει ονόματα προσώπων, τόπων και ιδρυμάτων, εθνικά ονόματα, τίτλους έργων και εντύπων, ιστορικά γεγονότα και γραμματολογικούς όρους.

Συνολικά κρινόμενη η *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας* επιτυγχάνει τον διαγραφόμενο από την ανάγνωση του βιβλίου διττό στόχο: αφενός χρησιμεύει ως εγχειρίδιο, προκειμένου κανείς να γνωρίσει την κυπριακή λογοτεχνία και να προσανατολιστεί στον χώρο της μελέτης της,

αφετέρου λειτουργεί ως συνθετική εργασία απευθυνόμενη στους ειδικούς μελετητές της κυπριακής και της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Οι στόχοι αυτοί επιτυγχάνονται τόσο με την αφηγηματική-περιγραφική δομή του βιβλίου όσο και με τη διεξοδικότητά του. Σε σύγκριση με τις προηγούμενες ιστορίες της κυπριακής λογοτεχνίας, η νέα αυτή ιστορία όχι μόνο καλύπτει τα αισθητά κενά τους, αλλά, επίσης, αξιοποιεί και σε μεγάλο βαθμό συστηματοποιεί σε ένα έργο αναφοράς την αδιαμφισβήτητη βιβλιογραφική, αρχαιακή και ιστορικοφιλολογική πρόοδο που σημειώθηκε τις δύο τελευταίες δεκαετίες στη μελέτη της κυπριακής λογοτεχνίας και ευρύτερα της γραμματείας. Τέλος, καθώς στην *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας* δίνονται επιτυχημένες λύσεις σε καιρία ζητήματα για την οργάνωση και τη διαχείριση του υλικού μιας Ιστορίας της λογοτεχνίας, το κρινόμενο βιβλίο μπορεί να λειτουργήσει ως καλό παράδειγμα για την ιστοριογραφία της ευρύτερης νεοελληνικής λογοτεχνίας.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ

